

VOL XXII, NO. 2 2024

DOI: 10.55302/PS24222

ISSN: 1857-6060

ТРАУМАТА И НАРАТИВОТ PHILOLOGICAL STUDIES

FILOLOŠKE PRIPOMBE
FILOLOŠKE STUDIJE
ФИЛОЛОШКИ СТУДИИ
ФИЛОЛОШКЕ СТУДИЈЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

„PHILOLOGICAL STUDIES“ – Славистичко меѓународно
интердисциплинарно списание од областа на хуманистичките
науки

Издавач

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Институт за
македонска литература – Скопје

Philological Studies, Vol. XXII No. 2 (2024)

Главен уредник

проф. д-р Јасмина Мојсиева-Гушева – Институт за македонска
литература, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје,
Македонија

Уредувачки одбор

д-р Тијана Тропин – Институт за литература и уметност, Белград,
Србија

проф. д-р Младен Ухлик – Факултет за уметност, Универзитет во
Љубљана, Словенија

проф. д-р Ивица Баковиќ – Факултет за хуманистички и
општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска

проф. д-р Роберт Ходел – Институт за славистички студии,
Универзитет во Хамбург Германија

проф. д-р Бранко Тошовиќ – Институт за славистички студии,
Универзитет „Карл-Франц“ во Грац, Австрија

Извршен уредник

проф. д-р Дарин Ангеловски – Институт за македонска
литература, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје,
Македонија

Секретар

м-р Жарко Иванов – Институт за македонска литература,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Македонија

електронска верзија на списанието

<https://journals.ukim.mk/index.php/philologicalstudies>

ISSN: 1857-6060

DOI: 10.55302/PS24222

Меѓународен уредувачки совет

д-р Бојан Чолак – Институт за литература и уметност, Белград,
Србија

проф. д-р Ивана Латковиќ – Факултет за хуманистички и
општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска

проф. д-р Гоце Смилевски – Институт за македонска литература,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Македонија

проф. д-р Звонко Ковач – Факултет за хуманистички и
општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска

проф. д-р Намита Субиото – Факултет за уметност, Универзитет
во Љубљана, Словенија

проф. д-р Лидија Тантуровска – Институт за македонски јазик
„Крсте Мисирков“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во
Скопје, Македонија

проф. д-р Тамара И. Ерофеева – Филолошки факултет, Пермски
државен универзитет, Руска федерација

д-р Марија Шаровиќ – Институт за литература и уметност,
Белград, Србија

проф. д-р Билјана Ристовска-Јосифовска – Институт за
национална историја, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во
Скопје, Македонија

проф. д-р Борис В. Кондаков – Филолошки факултет, Пермски
државен универзитет, Руска федерација

проф. д-р Максим Каранфиловски – Филолошки факултет
„Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во
Скопје, Македонија

проф. д-р Жига Кнап – Факултет за уметност, Универзитет во
Љубљана, Словенија

проф. д-р Борислав Павловски – Факултет за хуманистички и
општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска

- проф. д-р Наталија В. Бороникова – Филолошки факултет,
Пермски државен универзитет, Руска федерација
- проф. д-р Белоусов Константин Игоревич – Филолошки
факултет, Пермски државен универзитет, Руска федерација
- проф. д-р Јанез Вречко – Факултет за уметност, Универзитет во
Љубљана, Словенија,
- проф. д-р Марија Б. Проскурина – Едукациски центар
„Академија“, Перм, Руска федерација
- д-р Лидија Делиќ – Институт за литература и уметност, Белград,
Србија
- д-р Предраг Тодоровиќ – Институт за литература и уметност,
Белград, Србија
- проф. д-р Ѓурѓа Стресоглавец – Факултет за уметност,
Универзитет во Љубљана, Словенија
- проф. д-р Жељка Финк-Арсовски – Факултет за хуманистички и
општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска
- проф. д-р Олена Горошко – Национален технички универзитет,
Харковски политехнички институт, Харков, Украина
- д-р Игор Перишиќ – Институт за литература и за уметност,
Белград, Србија
- проф. д-р Матеј Шекли – Факултет за уметност, Универзитет на
Љубљана, Словенија
- проф. д-р Оксана Микитенко – Институт за: уметнички студии,
фолклор и етнологија „Максим Рилски“, Национална
академија на науки на Украина, Киев, Украина
- проф. д-р Светлана Ју. Королјова – Филолошки факултет,
Пермски државен Универзитет, Руска федерација
- проф. д-р Сањин Кодриќ – Филозофски факултет, Универзитет
во Сараево, Босна и Херцеговина
- проф. д-р Наталија В. Шутемова – Факултет за современи
странски јазици и литератури, Пермски државен универзитет,
Руска федерација

Јазично уредување

проф. д-р Лидија Тантуровска – Институт за македонски јазик
„Крсте Мисирков“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во
Скопје, Македонија (македонски јазик)

проф. д-р Милан Дамјаноски – Филолошки факултет „Блаже
Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје,
Македонија (англиски јазик)

д-р Бојан Чолак – Институт за литература и уметност, Белград,
Србија (српски јазик)

проф. д-р Намита Субиото – Факултет за уметност, Универзитет
на Љубљана, Словенија, (словенечки јазик)

проф. д-р Светлана Ју. Королјова – Филолошки факултет,
Пермски државен Универзитет, Руска федерација (руски
јазик)

“PHILOLOGICAL STUDIES” Slavic international interdisciplinary
journal in the field of humanities

Publisher

Ss Cyril and Methodius University, Skopje, Institute of Macedonian
Literature

***Philological Studies* Vol. XII No.2 (2024)**

Editor-in-Chief:

Prof. Jasmina Mojsieva-Guševa, PhD – Institute of Macedonian
Literature at Ss. Cyril and Methodius University in Skopje,
Macedonia,

Editorial Board:

Tijana Tropin, PhD – Institute for Literature and Arts, Belgrade,
Serbia

Prof. Mladen Uhlik, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana,
Slovenia

prof. Ivica Baković, PhD – Faculty of Humanities and Social
Sciences, University of Zagreb, Croatia

Prof. Robert Hodel, PhD – Institut for Slavic Studies, University of
Hamburg, Germany

Prof. Branko Tošović, PhD – Institut for Slavic Studies, Karl-
Franzens-University, Graz, Austria

Executive Editor

Prof. Darin Angelovski, PhD – Institute of Macedonian Literature at
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

Secretary

Žarko Ivanov, M.Sc. – Institute of Macedonian Literature at Ss. Cyril
and Methodius University in Skopje, Macedonia

Electronic version of the magazine

<https://journals.ukim.mk/index.php/philologicalstudies>

ISSN: 1857-6060

DOI: 10.55302/PS24222

International Editorial Council

Bojan Čolak, PhD, research associate – Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia, (Serbian)

prof. Ivana Latković, PhD – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia

prof. Goce Smilevski, PhD – Institute of Macedonian Literature at Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

prof. Zvonko Kovač, PhD – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia

Assoc. Prof. Namita Subiotto, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia (Slovenian)

Prof. Lidija Tanturovska, PhD – Institute for Macedonian Language „Krste Misirkov“, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

prof. Tamara I. Erofeeva, PhD – Faculty of Philology, Perm State University, Russian Federation

d-r Marija Šarović – Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia

prof. Biljana Ristovska-Josifovska, PhD – Institute for National History, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

prof. Boris V. Kondakov, PhD – Faculty of Philology, Perm State University, Russian Federation

prof. Maksim Karanfilovski, PhD – Faculty of Philology „Blaže Koneski“, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia

prof. Žiga Knap, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia

prof. Borislav Pavlovski, PhD – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia

asst. prof. Nataliya V. Boronnikova, PhD – Faculty of Philology, Perm State University, Russian Federation

- prof. Belousov Konstantin Igorevich – Faculty of Philology, Perm State University, Russian Federation
- prof. Janez Vrečko, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia
- asst. prof. Maria B. Proskurnina, PhD – Educational Center “Academia”, Perm, Russian Federation
- Lidija Delić, PhD – Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia
- Predrag Todorović, PhD, senior research associate – Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia
- prof. Đurđa Strsoglavac, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia
- prof. Željka Fink–Arsovski, PhD – Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia
- prof. Olena Goroshko, PhD – National Technical University, Kharkiv Polytechnic Institute, Kharkiv, Ukraine
- Igor Perišić, PhD – Institute for Literature and Arts, Belgrade, Serbia
- Asst. Prof. Matej Šekli, PhD – Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia
- Prof. Oksana Mikitenko, PhD – Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology „Maksym Rylsky”, The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
- Svetlana Yu. Korolyova, PhD, Asst. Prof. – Faculty of Philology, Perm State University, Russian Federation
- Prof. Sanjin Kodrić, PhD – Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
- Asst. Prof. Natalia V. Shutemova, PhD – Faculty of Modern Foreign Languages and Literatures, Perm State University, Russian Federation

Language Editors

Prof. Lidija Tanturovska, PhD – Institute for Macedonian Language
„Krstе Misirkov“, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje,
Macedonia (Macedonian language)

Prof. Milan Damjanoski, PhD – Ss. Cyril and Methodius University
in Skopje, Macedonia, (English)

Asst. Prof. Branka Barčot, PhD – Faculty of Humanities and Social
Sciences, University of Zagreb, Croatia (Croatian)

Bojan Čolak, PhD, research associate – Institute for Literature and
Arts, Belgrade, Serbia, (Serbian)

Assoc. Prof. Namita Subiotto, PhD – Faculty of Arts, University of
Ljubljana, Slovenia (Slovenian)

Svetlana Yu. Korolyova, PhD, Asst. Prof. – Faculty of Philology,
Perm State University, Russian Federation (Russian)

ТРАУМАТА И НАРАТИВОВ
PHILOLOGICAL STUDIES

СОДРЖИНА / CONTENT

ПредговорXVII

Preface XIX

Филозофски и културолошки проблеми / Philosophical-Cultural Problems

Slavcho Koviloski

KILLING OF THE ELDERLY: THE MACEDONIAN CUSTOM
“SLAUGHTER OF THE OLD MEN” 1-14

Историја и филологија / History and Philology

Марија Ѓорѓиева-Димова / Marija Gjorgjieva-Dimova

КНИЖЕВНИОТ ТЕКСТ КАКО ПОСТМЕМОРИСКА РЕТРАУМА-
ТИЗАЦИЈА / THE LITERARY TEXT AS A POSTMEMORY
RETRAUMATIZATION 17-34

Ана Мартиноска / Ana Martinoska

Жарко Иванов / Zarko Ivanov

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НА ТРАУМАТА ОД СКОПСКИОТ ЗЕМЈОТРЕС
ВО 1963 ГОДИНА ВО ТАЖАЧКИТЕ ПЕСНИ СОБРАНИ ОД ВАСИЛ
ХАЦИМАНОВ / REPRESENTATION OF THE TRAUMA FROM THE
SKOPJE EARTHQUAKE IN 1963 IN THE LAMENT SONGS
COLLECTED BY VASIL HADJIMANOV 35-53

„Зборот“ во историско-културолошки контекст / Word in Historical and Cultural Context (Comparative Aspect)

Валентина Миронска Христовска / Valentina Mironska-Hristovska

ОДРАЗОТ НА ТРАУМАТА НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД ВО
РОМАНИТЕ НА ЃОРЃИ АБАЦИЕВ И НА ТАШКО ГЕОРГИЕВСКИ /
THE REFLECTION OF THE TRAUMA OF THE MACEDONIAN PEOPLE
IN THE NOVELS OF GJORGJI ABADJIEV AND TASHKO
GEORGIEVSKI57-78

Литературата во интеркултурен контекст / Literature in Intercultural Context

Јасмина Мојсиева-Гушева / Jasmina Mojsieva-Guševa

СПРАВУВАЊЕТО СО ТРАУМАТСКИТЕ ИСКУСТВА НАСТАНАТИ
КАКО ПОСЛЕДИЦА НА ИСЧЕЗНУВАЊЕТО (Давор Стојановски
Ноќите кога заспивавме во Помпеја) /
DEALING WITH TRAUMATIC EXPERIENCES OCCURRING AS A
CONSEQUENCE OF DISAPPEARANCE (*Nights When We Fell Asleep In
Pompeii* by Davor Stojanovski)81-105

Современото општество во културата, во јазикот и литературата / Modern Society in Culture, Language and Literature

Гоце Смилевски / Goce Smilevski

ТРАУМАТА И НЕЈЗИНОТО АРТИКУЛИРАЊЕ ВО ПОЕТСКАТА
ЗБИРКА ПРЕМРЕЖЈА ОД СИМОНА ГРУЕВСКА-МАЏОСКА /
TRAUMA AND ITS ARTICULATIONS IN THE POETRY BOOK
ORDEALS BY SIMONA GRUEVSKA – MADŽOSKA 109-118

Рецензии и информации / Reviews and Information

Лариса Костић / Larisa Kostić

У РИТМУ ПРОШЛОСТИ. КУЛТУРНИ ДОМЕТИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА (Бојан Ђорђевић, Летопис културног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: 1926–1928. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2023, 660 стр.) /

IN THE RHYTHM OF THE PAST. THE CULTURAL RANGE OF THE KINGDOM OF SLOVENES, CROATS AND SERBS (Bojan Đorđević, Letopis kulturnog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1926–1928. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2023, 660 pps.) 121-127

Марија Шаровић / Marija Šarović

СРПСКА И СЛОВЕНСКА ЕПИКА У ПОРЕДБЕНОМ КОНТЕКСТУ: КОРАК КА СИНТЕЗИ (Александар Лома, И на небу и на земљи. Огледи о коренима српске и словенске усмене епике. Београд: СКЗ, 2023, 480 стр.) /

SERBIAN AND SLAVIC EPIC POETRY IN A COMPARATIVE CONTEXT: A STEP TOWARDS SYNTHESIS (Aleksandar Loma, *I na nebu i na zemlji. Ogledi o korenima srpske i slovenske usmene epike*. Beograd: SKZ, 2023, 480 pps) 129-133

Јована Иветић / Jovana Ivetić

РЕГИОНАЛНИ ДИЈАЛОЗИ О ТИНУ УЈЕВИЋУ – БЕОГРАДСКИ ПРИЛОГ. (А(тра)кција Ујевић. Авангарда, ангажман и револуција у делу Тина Ујевића. Ур. Бојан Јовић и Бојан Чолак. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022, 378 стр.) /

REGIONAL DIALOGUES ON TIN UJEVIĆ – A BELGRADE CONTRIBUTION (*A(tr)kcija Ujević. Avangarda, angažman i revolucija u delu Tina Ujevića. Ur. Bojan Jović i Bojan Čolak*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2022, 378 pps.) 135-139

Предговор

Со задоволство ви ги претставуваме двата нови броја на меѓународното славистичко онлајн списание „Филолошки студии“. Првиот број од изданието за 2024 година се фокусира на: секојдневното и невообичаеното во наративите, религиозниот јазик, еколошките теми во детските сликовници, компаративната фразеологија и застапеноста на воените теми во југословенското панк-движење и новиот бран. Лингвистичкото истражување се фокусира на конструкциите на словенските јазици.

Основната тема на вториот број е траумата во литературата и ја испитува: повторната трауматизација преку меморијата, колективните трауми како што се природните катастрофи, војните и третманот на загубата во современите песни и романи. Во овојгодишното издание се објавени вкупно 16 статии. Оваа година изданието го уредува Институтот за литература и уметност од Белград (Србија) во соработка со своите партнери: Институтот за македонска литература при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје (Македонија); Филозофскиот факултет при Универзитетот во Загреб (Хрватска) и Филозофскиот факултет при Универзитетот во Љубљана (Словенија). Во оваа пригода сакаме да им се заблагодариме на сите што учествуваа во креирањето на овојгодишните „Филолошки студии“, особено на авторите, кои, со својот придонес, уште еднаш ја потврдија важноста на регионалните и на меѓународните врски во областа на хуманистичките науки.

Preface

We are pleased to present the two new issues of the international Slavic online journal „Philological Studies“. The first issue of the 2024 edition presents papers focusing on the everyday and the unusual in narratives, religious language, environmental themes in children's picturebooks, comparative phraseology and the representation of military and war themes in the Yugoslav punk movement and the New Wave. Linguistic research focuses on constructions in Slavic languages. The second issue deals with trauma in literature and examines re-traumatization after memory, collective traumas such as natural disasters and wars, and the treatment of loss in contemporary poems and novels. Sixteen articles in total have been published in this year's edition. This year, the edition was edited by the Institute of Literature and Art from Belgrade (Serbia) in cooperation with its partners: the Institute of Macedonian Literature at the University of „St. Cyril and Methodius“ in Skopje (Macedonia); the Faculty of Philosophy at the University of Zagreb (Croatia); and the Faculty of Philosophy at the University of Ljubljana (Slovenia). On this occasion, we would like to thank everyone who participated in the creation of this year's „Philological Studies“, especially the authors, who, with their contributions, once again confirmed the importance of regional and international connections in the field of humanities.

Филозофски и културолошки проблеми

Philosophical-Cultural Problems

УДК: 392.2-053.9(497.7)

DOI: 10.55302/PS2422201k

KILLING OF THE ELDERLY: THE MACEDONIAN CUSTOM "SLAUGHTER OF THE OLD MEN"

Slavcho Koviloski

Institute of Macedonian Literature,
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Key words: killing the elderly, "slaughtering the elderly", senicide, patricide, trauma, rituals and myths.

Summary: This paper addresses the problem of killing of elderly people, a custom commonly referred to as "slaughtering the elderly" in Macedonia. Examples of this myth are registered across various regions of Macedonia, including Ohrid, Bitola, Prilep, Veles, Skopje and the surrounding areas, Dojran, the surroundings of Kratovo, Negotino, Debar, Drimkol, and the expansive hilly-mountainous regions of Maleshevo and Mariovo. The motivations behind senicide were numerous. It was commonly thought that during times of famine, killing of the elderly was a means of conserving scarce food resources. In addition, senicide occurred as a result of land confiscation, where the property or cultivation rights of the elderly were transferred to their younger generations. In some cases, these killing were considered an act of mercy, especially when an individual suffered from an incurable disease, or faced the challenges of old age, when people could not meet even their most basic biological needs, thus becoming a burden to the family or the community. The traumatic experience of sons killing their fathers, according to traditions, led to the abandonment of this brutal custom.

УБИВАЊЕ НА СТАРИТЕ: МАКЕДОНСКИОТ ОБИЧАЈ „КОЛЕЊЕ НА СТАРЦИТЕ“

Славчо Ковилоски

Институт за македонска литература,
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: убивање стари лица, „колење на старците“, сеницид, таткоубиство, траума, обреди и митови.

Резиме: Во текстот ја обработуваме проблематиката на убивање на старите луѓе, обичај што во Македонија најчесто се нарекувал „колење на старците“. Примери за овој мит наоѓаме на пошироката територија на Македонија, од: Охрид, Битола и Прилеп, преку: Велес и Скопско, Дојран, околните на: Кратово, Неготино, Дебар, до: Дримкол и големите ридско-планински предели Малешевјата и Мариово. Мотивите што доведувале до сеницид се многубројни. Вообичаено се сметало дека со убивањето на постарите во време на глад се овозможувало заштеда на храна. Истото се извршувало и поради одземање на земјата што ја поседувале старите и пренесување на правата за посед или за обработка на помладите. Понекогаш убивањето било чин на милосрдие – особено кога станувало за тешка и неизлечива болест или, пак, ако станувало збор за длабока старост – кога лицата не можеле да ги извршуваат ниту најосновните биолошки потреби, па претставувале товар на семејството или заедницата. Трауматското искуство на синовите при убивањето на своите татковци, според преданијата, довело до напуштање на овој суров обичај.

The Issue of Killing of the Elderly

The custom of killing of the elderly has a long history entwined with morality, ethics, and social and domestic values that vary from country to country. While the majority of these values trace back to ancient times, this custom should not be considered exclusively as a practice of old and "primitive" societies, since in certain countries it was practised until a century or two ago, and in some cases it continues today under the name of euthanasia. Commonly recognised terms associated with the killing of the elderly include senicide, senilicide, and gerontocide, which are widely accepted in the majority of

countries. However, in some cultures where this tradition has deeper roots, older terms have been retained. For example, the practice was known as *etestupa* among the ancient Vikings; it was referred as *ubasute* (*obasute*) in Japan; it was called *talakutal* in the southern parts of India; whereas among the Slavic countries the practice of *lapot* has been observed in Serbia.

We refer to senicide as a cultural ritual involving the killing of the elderly. It has been the subject of analyses by sociologists, anthropologists, ethnographers, historians, and culturologists, whose general conclusion is that it is a phenomenon observed across a spectrum of cultures, ranging from the most primitive to the most sophisticated (Pousset 2023: 1). While in most cases, it has not been confirmed that such practices actually occurred, they have been transmitted through folklore, i.e. word of mouth. In other examples, such ritual sacrifices have been attested indeed. In both traditional contexts and documented cases, these customs may either be voluntary or integral to forced sacrificial rituals. These active-passive methods actually have raised the main questions that the researchers of this problem face. The fundamental questions that demand exploration include why the elderly were killed and what purpose their deaths served.

The motivations behind the elimination of the elderly population are numerous. It was commonly considered that killing the elderly during times of famine served to conserve food resources. In this way, by reallocating food from the elderly to the younger members of the community, they had a better chance of survival. Additionally, in some cases, the killing was carried out because of the confiscation of their land, with rights of possession or cultivation transferred to the younger ones. Furthermore, euthanasia was sometimes practised as an act of mercy, especially when the issue was a serious and incurable disease, or if it was a matter of old age when people could not fulfill even their most basic biological needs, thus becoming a burden to the family or community. Lastly, the elderly were killed when it was believed that they could turn into vampires. In such cases, murder and post-mortem rites were believed to prevent this feared outcome.

The forms of senicide vary across cultures and civilisations. The act of killing the elderly can take different forms, including a) direct physical liquidation by suffocation, strangulation, stabbing with knife and sword, or gunshot wounds; b) leaving the old in the wilderness, leading to death due to frostbite, heat stroke, dehydration, or starvation; c) voluntary sacrifice through suicide, accomplished by taking poison, using a knife or sword, etc.

Such sacrificial practices directly contradict the principles of Christianity, such as the commandment "thou shalt not kill." However, this deeply rooted custom, or at least the belief that such deaths of old people were performed, persisted for a long time among certain Slavic peoples, specifically in the Balkans. There is evidence of killing of the elderly in the far Russian north and among the Baltic Slavs. Historic records suggest that in the village of Zemlianky, Poltava province, Russia, during the 19th century, the elderly were abandoned in deserted places, where they "died of hunger and cold" (Encyclopedic Dictionary, 1902: 403). In Belarus, this custom is called *lopovshtina*, while in Ukraine several terms exist, among which the most popular is *sadit na lubochik* (sitting on a sled), etc.

The Balkan Killing of the Elderly

There is numerous data and a large number of articles on the practice of killing the old and infirm, especially in Serbia, where this custom has a longstanding history. Thus, the mythical custom *lapot* (the killing of elderly people, typically parents or relatives), which was practised in the eastern mountainous regions of Serbia, is an interesting subject for research. This noun has made its mark in topography (Lopotnica, Lapashnica), films, paintings, as well as in literature (Trojanovic, 1898; Gjorgjevic, 1923; Radovanovic, 1930; Bajraktarovic, 1999; Radenkovic, 2022).

According to the available data, the killing took place in public, most often involving a blow to the head with a stick, and less commonly with a stone or axe. The responsibility for taking the victim's life fell upon their own children. The event was witnessed not only by family members but also by the wider community. In some places, the entire village participated in these ritual murders.

Researching this custom, the Serbian ethnographer Simo Trajanović noted that stories about killing the elderly had been recorded even by Vuk Karadžich. The belief in this practice was firmly rooted in folk tales, especially in Zaečar and Pirot in the Niš region, the villages of Pirkovac, Sveti Arangel, Lalinac, as well as in Zapljan, and in Krepoljin, Sigam and Osanci in the Pozarevac region (Trajanovic, 11-12).

We completely agree with the opinion that the custom *lapot*, i.e. the killing of the elderly, "the endemic violence is not limited to the Dinaric Mountains, but is also present in other Balkan mountains" (Anzulovic, 1999: 47). Similar examples, albeit to a lesser extent, have been registered on the coast of Croatia (where the murders were carried out using a battering ram for demolishing large gates), on the border between Bosnia and Herzegovina (where the elderly were publicly executed using poison), as well as in the vicinity of Lake Ohrid in Macedonia (where, before swinging the ax, bread was placed on the head of the elderly, in order for the bread to take the blame for the death, "the bread is to blame") (Pousset, 2023: 21). In Montenegro, on the other hand, this custom is referred to as *pustenovanje*. There are also other, local variants, such as *bape-lupe* (in the region of Leskovac), murdering old men (*Vranje*), etc.

One of the reasons for families sending their elderly loved ones to die was their increased frailty and immobility, which consequently, turned them into a burden to the family and the community. Furthermore, when the amount of food decreased during dry or cold years, it seemed that the last stocks of food were unnecessarily wasted on the elderly, so in order to conserve resources, the old people were removed from the community. In addition to these purely practical and biological reasons, religious and magical beliefs were also considered. According to such beliefs, as stated by Gjorgjevic (1923: 150), "when he (man) gets old and weak, the divine power within him dies; in other words, the same reasons some nations killed their rulers for." Confirmation that the frailty, long illness and "suffering" of the old person may be a burden to the family, is presented by Vesna Petreska, who testifies "through oral informal conversations, as well as personal

experiences with rather old, frail and sick people, who define their own condition as 'burden to themselves'" (Petreska, 2024: 155-156).

However, the data on the existence of ritual murders of the elderly should always be taken with a pinch of salt, since if they had ever really existed, they would have been eradicated from everyday life long ago. Being passed down from generation to generation by word of mouth, these accounts experienced a series of transformations, thus giving rise to the creation of myths, whose content is considered ritual-mythological i.e. fictional, not real by certain researchers (Jovanovic, 1999; Jakimovska, 2009: 211).

Since oral tradition is particularly susceptible to influence, the possibilities for spreading and transforming myths increase. In addition, such traditions acquire a new dimension with quasi-scientific interpretations and their incorporation into artistic literature, which contributes to the further spread of the mythical images of senicide. We believe that some of these traditions among the Slavic peoples may have been influenced by cultural concepts inherited from older civilisations with which they interacted and exchanged ethno-civilisational features, such as Rome and Hellas. It is also evident that the neighboring peoples, who also had similar beliefs, such as the distant Siberian peoples, were influenced by them as well. That is one way in which the traditions about the killing of the elderly spread, contributing to the creation of region-specific beliefs.

"Slaughtering the Elderly"

Similar to other Slavic peoples in the Balkans, there are traditions about killing of the elderly in Macedonia, so this custom is perpetuated in Macedonian folklore under the term slaughtering the elderly. The predicted death of the elderly could be violent, as the phrases, "Ripe for slaughter" and "Mature for axe" indicate, or it could be what we would call a quiet death, achieved by leaving the elderly in the wilderness, where death was inevitable due to lack of water, food, or simply the work would be done by wild animals, as depicted in the lyrics of a folk song, "They've sent grandpa to the mountain / to be eaten by the bears." In addition to folk songs, Macedonian folklore contains stories recorded by Marko Cepenkov and Kuzman Shapkarev

in the 19th century that specifically address the mentioned custom, thus representing an indispensable source for our research. Alongside Cepenkov's work, another important source are the studies of the Polish ethnographer and Slavist Jozef Obrembski, who studied Macedonian folklore for several years. A crucial part of our research, providing us with a general overview of the custom of slaughtering of the elderly, is the study of the same name by Vojislav S. Radovanović, in which, in the section on such South Slavic customs, he writes about the situation in Macedonia at that time as well. Lastly, we cannot overlook the field research records of Macedonian ethnologists and folklorists such as Tanas Vrazinovski, Lidija Kovacheva, Aleksandar Sterjovski, Ermis Lafazanovski, Vesna Petreska and others.

Like in other countries, a series of pagan and pre-Christian beliefs are intertwined with the social, economic, medical, religious, and legal customs of this era. According to available materials, the custom of killing of the elderly largely evolved into patricide. The reason for this phenomenon lies in the patriarchal system of family management. Namely, the man was the most prominent member of the community, serving as the head of the family. His word was the last and all family members were subordinate to him. This unquestioned authority extended to major communal activities such as household chores, agricultural work, mountain labour, commerce, and craftsmanship. However, as they aged, they became weaker and their authority declined, so their sons in order to gain power decided to remove them. This power could involve the eldest son inheriting authority or the younger sons forming their own families, which was not possible while their father was alive. Sometimes, this change of generations revealed the ferocity of the patriarch's children. In such cases, even before the father's decline reached its natural conclusion, the sons carried out his execution.

J. Obrembski noted that in the Poreche region, "The villagers admit that people were very cruel at that time." They believed to be wise, yet mistook the sprouts for snakes. They were so foolish that on their return from the market to the village, they would shoot from a distance, to verify if the returning villagers were the same people who had left a few days before. It is no surprise that patricide was practised

at that time. But later they grew wiser and abandoned this custom" (Obrembski 2002: 85).

This depiction of the villagers from the Poreche region is followed by a direct statement about the father-son relationship, which refers to the sons' thinking about possible patricide;

"But whoever is reasonable shall say:

- Let him alive, even if he is to keep the fire burning only.

And whoever is a fool shall say:

- And let him die on me" (Obrembski, 2001: 225-226).

We will cite another example in which an old man recounts, "In the old days, when a man used to be young, he would work, and as soon as he got old, and helpless, he would be slaughtered, come on, slaughter him!" Whether right or wrong, who knew? The people were simple, and wild, like wolves! Nowadays we are simple, too, like cattle, but we refrain from such actions, because it's a sin, God doesn't allow us to do that. Afterwards, a new law was enacted, prohibiting the slaughter of old people... and since then, we suffer in our old age, while our families struggle to take care of the elderly" (Radovanovic, 1930: 315). These two speeches indicate that there were indeed traditions of killing of the elderly people, but over time, they were abandoned and condemned as cruel, unnecessary, and regressive.

In the Poreche and Mariovo regions, there are numerous versions of the myth about the killing of the elderly. Most often, according to oral tradition, the son hides his father, who due to his experience, becomes the savior of the village. Such traditions, recorded in the 20th century, were passed down and continued the traditions from the 19th century. They were spread throughout the entire Macedonian territory, and were registered in Bitola, Dojran, Prilep, Veles, the Kratovo area, Skopje, Negotino, Debar, Drimkol, and the large hilly-mountainous regions of Maleshevo and Mariovo. It is remarkable that in Drimkol, the killings were carried out "with bread", meaning the executions involved hitting the head with a stick or axe, with bread placed on top as a symbolic justification. This reasoning assigned the blame to the bread. In Kratovo, on the other hand, no direct force was exerted on the elderly people, also instead, the folk tradition suggests that they were taken to forests abandoned to be devoured by wild animals. Folk

beliefs regarding the killing of the old, apart from the Macedonian population (Sterjovski, 1980: 533-541), have also been observed among the Turkish population in Macedonian territory (Lafazanovski, 2000), indicating a mutual influence and fusion of the two distinct cultures.

The version of the myth of killing of the old people in the Poreche region closely resembles the version recorded by M. Cepenkov from Prilep. Documented under the title "The Old Men Were Taken to the Mountain to Die" as a realistic story, its purpose is to illustrate the wisdom of the elderly in contrast to the expectations of the young. The story unfolds with the information that in ancient times, in a certain kingdom, when a man grew old and could no longer work, it was customary for his son to take him to the mountain and abandon him there to die of hunger. The protagonist of the story met the same fate, who realised that, once upon a time, his father had done the same to his father in the very place where this murder was to be committed. After contemplating for a while, the boy realised that the time would come when he too would grow old, and his son would be compelled to leave him in the mountains to die. Absorbed in this thinking, the son changed his mind, so he secretly returned his father home, hiding him in a chamber, without anyone's knowledge. The king opposed this custom, but he was not able to do anything since "it was his people's tradition." That is why he came up with a request, and that was for the sons to make a chain out of sand. Otherwise, he threatened, he would cut their heads off. Naturally, the task was impossible, "it won't be possible to start a sand chain!" The son who had hid his father was pondering on how to carry out the king's task, but he could not come up with any idea. Watching him low spirited, the old father asked him why he was in such a bad mood. After his son told him about the king's assignment, the father gave his son a piece of advice. He advised his son to request a demonstration from the king first, so he could observe the process and replicate it. The next day, the son told the king the same thing, leaving the king stunned by this answer. When asked where he had learned to say that, the son reluctantly answered that he was taught by his father. Moved by this revelation, the king addressed all those present, "Hey lads, did you see how an old man saved your

necks?" How precious an old man can be, he saved that many souls with a single word. That's why, from now on, you should take care of the old and look after them until they die from God, for they all are needed." (Cepenkov 1980: 30-33)

As evident in this case, the topic of patricide is a dominant motif in the territory of Macedonia. The traumatic experience of the old man influenced his son, leading him to break away from the tradition and spare his father's life. The wisdom of the elderly, as recognized by the king, was irreplaceable. Although they were unable to work, their life experience proved invaluable, often representing a thin line between life and death. After recognising the need to preserve the lives of the elderly, the younger generations abandoned this custom. It is interesting to note the son's trauma upon realizing that his father had killed his own father in the same location, and the killing should not be carried out at his father's grave.

In a story recorded by K. Shapkarev, a rope of sand was supposed to be created by the young as well. Unlike in the previous story, it was a Turkish authority rather than the king, who asked the young people, accustomed to slaughtering their old fathers, to perform this impossible task. One of them, who hadn't slaughtered his father, was advised by him. Following his father's guidance, he first requested mule's milk, and a sample of the rope to observe its construction. This way the authority realised that behind the son's words was hidden the father's wisdom. In this case, the story ends with the punishment of the father killers, i.e. he ordered all of them to be slaughtered. The exception was the son who spared his father, and as a result he was rewarded (Shapkarev, 1976: 100-102).

In addition to the abovementioned versions of this tradition, several different versions have been recorded as well. As Radovanović reports, in Dojran and Mariovo, they once used to "slaughter the old people." The killings occurred either on certain rocks or near the hearth, where the heads of the family would gather. Both legends refer to a period of drought, when there was no seed to be sown in the fields. The old men advised their sons to find anthills, where wheat seeds collected by the ants could be found (Dojran, "Son, go and find anthills and there you will find wheat seeds"; Mariovo, "Son, go to that great

field, there's an anthill there, I've known it for a long time, if you dig it, you'll find wheat seeds") (Radovanovic, 1930: 320). Similarly to the story recorded by Cepenkovic, the sons' reluctance to kill their fathers played an important role in rejecting this cruel custom. We encounter a distinctive display of compassion originating from the Skopje Torbešija region, Veles, and Ohrid as well.

We will present one more example illustrating the wisdom of old people; another wisdom from an old father. In a story from Veles, it is told that "in ancient times, the king ordered old people to be slaughtered." While many slaughtered their old men, one son decided not to follow the order, so he hid his father in a barrel. In the meantime, the king summoned everyone to the place where the sun rose. Advised by his father, the son headed in the right direction. Surprised by the son's accurate choice, the king asked for an explanation. The son admitted to disobeying the king's order, "I haven't slaughtered him, said the man, for he's been taking care of me since I was a kid, I couldn't bear to slaughter him." After this incident, the king issued a new order, "From now on, no old man shall be slaughtered, neither man nor woman, but they shall die naturally, succumbing to their own death." (Radovanovic, 1930: 319)

Passing Down the Custom Silently Through Oral Tradition

Regarding the custom of "slaughtering the elderly," we have identified several moral, ethical, and sensitive categories, which often appear as leitmotifs in traditions. They revolve around an old unwritten custom or law passed by the highest authority, resulting in old men being condemned to an untimely death; nearly always there is a violator of these laws or established norms, portrayed as the savior of the old man. Driven by conscience, feelings of guilt, and mercy, the son does not carry out the request to kill his father. This is a traumatic experience for both, the young and the old alike. Additionally, there is always a given task that has to be performed, whether it involves embarking on a quest to find a certain place on Earth or to make a rope out of sand. With the advice and wisdom of the elderly, the task is completed, followed by a confession of the young man to the highest authority that he has defied the order to kill his father. Because of the

honest confession and the old man's wise advice, the emperor, the highest authority, grants forgiveness, and abolishes the custom/order to kill the old.

The custom of slaughtering the elderly intertwines a series of moral, ethical, and sociological elements, revealing the cruelest, yet most empathetic characteristics of mankind. A society built on the principles of eliminating old people in reality could mark the border between life and death, especially in harsh living environments marked by cold, drought, darkness, and the like. On the other hand, folk beliefs demonstrate that even without the experience and wisdom of the elderly, the line between survival and extinction was thin. This collision of real and hypothetical scenarios is fully reflected in Macedonian folk beliefs.

Such traditions are much more than mere stories. Rooted in pagan times, they are never told in a sarcastic way, and the consequences that can arise from such acts are always taken seriously. While the thought that the moment may come when their old parents find themselves under the blow of their axe can sometimes cross the mind of the young, the old do not discuss it. They are aware of the possibility of a violent termination of their lives. The mere mention of the custom in their presence can evoke agitation and trauma, although on some occasions they can make jokes at their own expense, but only in the presence of their peers. While these folk beliefs may never be the subject of frequent storytelling around the fireplace or in other gatherings, they have never been forgotten. Quietly and carefully, they have been passed down through oral tradition.

References/Литература:

- Anzulovic, Branimir. (1999). *Heavenly Serbia, From Myth to Genocide*. London: Hurst & Company.
- Pousset, Raimund. (2023). *Senicide and Old Age Killing: An Overdue Discourse*. Springer VS.
- Бајрактаровић, Мирко. (1999). „Још о убијању старих људи (уопште и код нас)“. Во: *Гласник Етнoгpафског института САНУ*, књ. XLVIII, 51-71 [Bajraktarovic, Mirko. (1999). More about killing old people (in our country in general). *Journal of the Ethnographic Institute SANU*, No. XLVIII, 51-71]. (In Serbian.)

- Ђорђевић, Д-р Тих. Р. (1923). „Наш народни живот“. *Српска књижевна заграда*, бр. 174. Београд. 147-153. [Gjorgjevic, Dr. Tih. R. (1923). Our People's Life. Serbian literary cooperative, No. 174. Belgrade. 147-153]. (In Serbian.)
- Јакимовска, Илина. (2009). *Телош, етнолошко-антрополошка студија*. Скопје: Слово. [Jakimovska, Ilina. (2009). The body, an ethnological-anthropological study. Skopje: Slovo]. (In Macedonian.)
- Јовановић, Бојан. (1999). *Тајна лайоша*. Београд-Нови Сад: Балканолошки институт САНУ, Прометеј. [Jovanovic, Bojan. (1999). The Secret of Lapot. Beograd-Novi Sad: Balkanology Institute SANU, Prometej.]. (In Serbian.)
- Ковачева, Лидија. (2019). *Македонски народни празници, обичаи и верувања – речник*. Скопје: Панили. [Kovacheva, Lidija. (2019). Macedonian national holidays, customs and beliefs - dictionary. Skopje: Panili]. (In Macedonian.)
- Лафазановски, Ермис. (2000). „Идејата за ‘Убивање на старците’ како мотив застапен во турските народни приказни од Македонија“. Во: *Историја на идеите на почвајќа на Македонија: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвајќа на Македонија*. Уредувачки одбор Георги Старделов (претседател), Блаже Ристовски, Иван Џепароски. Скопје: МАНУ. [Lafazanovski, Ermis. (2000). The idea of 'Killing the old men' as a motif represented in Turkish folk tales from Macedonia. In: History of Macedonian Soil Ideas: Contributions to Macedonian Soil Culture History Research. Editorial board Georgi Stardelov (president), Blaze Ristovski, Ivan Djeparoski. Skopje: MANU]. (In Macedonian.)
- Обрембски, Јозеф. (2001). *Фолклорни и етнографски материјали од Порече, книга I*. Редакција Танас Вражиновски. Скопје: Матица македонска. [Obrembski, Josef. (2001). Folklore and ethnographic materials from Poreče, book I. Editor Tanas Vrazhinovski. Skopje: Matica Makedonska]. (In Macedonian.)
- Обрембски, Јозеф. (2002). *Македонски етносоциолошки студии, книга III*. Редакција Танас Вражиновски. Скопје: Матица македонска, Прилеп: Институт за старословенска култура. [Obrembski, Josef. (2002). Macedonian ethnosociological studies, book III. Editor Tanas Vrazhinovski. Skopje: Matica Macedonian, Prilep: Institute of Old Slavic Culture]. (In Macedonian.)
- Петреска, Весна. (2024). „Младост(а) течит како река, ама не е за два века“: традиционални претстави за староста во нашето секојдневие“. *Македонски фолклор*, бр. 85, стр. 151-171. [Petreska, Vesna. (2024). 'Youth flows like a river, but it is not for two centuries': traditional representations of old age in our everyday life. Makedonski folklor, No. 85, 151-171]. (In Macedonian.)
- Раденковић, Љубинко. (2022). „Називи обичаја убијања стараца код Словена“. *Књижевна историја*, 54/176. стр. 20-40. [Radenkovic, Ljubinko. (2022). Names for the custom of killing old women in Slovenia. Literary History, 54/176. 20-40]. (In Serbian.)
- Радовановић, Војислав С. (1930). „Народна предања о убијању старих људи – географско-етнографска поређења“. *Гласник Скопског Научног Друштва*, књига VII-VIII, Скопје, 309-346. [Radovanovic, Vojislav S. (1930). Folk legends about killing old people - geographical-ethnographic comparisons. Gazette of the Skopje Scientific Society, book VII-VIII, Skopje, 309-346]. (In Serbian.)

- Стерјовски, Александар. (1980). *Убивање стари лица како обичај во приказна од Битола* (сепарат). Битола: Друштво за наука и уметност, 533-541. [Sterjovski, Alexander. (1980). Killing old people as a custom in a story from Bitola (separate). Bitola: Society for Science and Art, 533-541]. (In Macedonian.)
- Тројановиќ, Сима. (1898). Лапот и проклетие у Срба, прештампано из „Искре“. Београд. 1-38. [Trojanovic, Sima. (1898). Lapot and curses in Serbs, reprinted from "Iskra". Belgrade. 1-38]. (In Serbian.)
- Хаджиманов, Васил (ур.). (1968). *Македонски народни песни: моми тиквешанки*. Скопје. [Hadzhimanov, Vasil (ed.). (1968). Macedonian folk songs: momi tikveshanki. Skopje]. (In Macedonian.)
- Цепенков, Марко К. (1980). *Македонски народни умотворби, Народни приказни, книга петта*. Скопје: Македонска книга, Институт за фолклор. [Cepenkov, Marko K. (1980). Macedonian folk tales, Folk tales, book five. Skopje: Makedonska kniga, Institute of Folklore]. (In Macedonian.)
- Шапкарев, Кузман А. (1976). *Избрани дела, том петти*. Приредил д-р Томе Саздов. Скопје: Мисла. [Shapkarev, Kuzman A. (1976). Selected Works, Volume Five. Prepared by Dr. Tome Sazdov. Skopje: Mislа]. (In Macedonian.)
- Энциклопедический Словарь, том XXXIV*. (1902). С.-Петербургъ, 402-404. [Encyclopedic Dictionary, volume XXXIV. (1902). St.-Petersburg, 402-404]. (In Russian.)

Translator: Emilija Koviloska

Proofreader: Maja Joshevska-Petrushevska

Историја и филологија

History and Philology

УДК: 821.163.3.09-31 Младеновска Ангелков С.
DOI: 10.55302/PS24222017gjd

КНИЖЕВНИОТ ТЕКСТ КАКО ПОСТМЕМОРИСКА РЕТРАУМАТИЗАЦИЈА

Марија Ѓорѓиева-Димова

Филолошки факултет „Блаже Конески“ – Скопје
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
orcid.org/0000-0003-0065-2474

Клучни зборови: постмеморија, меморија, постгенерација, траума.

Резиме: Поаѓајќи од теоријата на американската компаративистка Мериен Хирш за постмеморијата, т.е. меморијата на припадниците на втората/третата генерација потомци на преживеаните од холокаустот, како толкувачка рамка, која може да се примени врз различни контексти во кои се случува трауматскиот трансфер, целта на овој труд е да се истражи интерпретативната валидност на овој концепт во однос на голооточките трауматични искуства. Интерпретативниот фокус е поставен врз романот *Молчи со оџворена усџа* на Снежана Младенова-Ангелков. Толкувањето ги следи наративните постапки, кои се вклучени во артикулацијата на постмеморијата во романот, односно на нејзините одлики: секундарноста, посредуваноста и (пост)мемориските релации со минатото низ имажинација, проекција и креација.

THE LITERARY TEXT AS A POSTMEMORY RETRAUMATIZATION

Marija Gjorgjieva-Dimova

Blaže Koneski Faculty of Philology in Skopje
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
<http://orcid.org/0000-0003-0065-2474>

Keywords: postmemory, memory, postgeneration, trauma

Summary: Starting from Marianne Hirsch's thesis that the notion of postmemory can be generalised in various contexts of traumatic transfer, this paper aims to examine the interpretive validity of this concept in relation to the traumatic experience of political prisoners on Goli otok.

The paper focuses on the novel *Silent With the Mouth Open* (*Молчи со отворена усџа*) by the Macedonian authoress Snezana Mladenovska Angelkov, a member of the so-called postgeneration. The interpretation is focused on presenting the narrative conventions involved in articulating the postmemorial dimension in the novel, as well as its features: the elements of secondariness and of mediativeness of postmemory, as well as the (post-memorial relation to the past through imagination, projection and creation.

„Прашањето не е само што се случило, туку прашањето е како дадениот настан е искусен, како е запаметен и како е пренесен врз наредните генерации“.

Алеида Асман

Теориски контекстуализации на постмеморијата

Теориските елаборации на меморијата во контекст на интер-дискурзивната дијада книжевност – историја го аргументираат придонесот на одредени видови меморија во поткопувањето на традиционално воспоставената дистинкција меѓу книжевноста и историјата. Во тој контекст особено е актуелен поимот постмеморија и неговата примена во однос на промислувањето на темите што се заеднички за историјата и за книжевноста – трауматичното минато и неговите (наративни) репрезентации. Иако постмеморијата ја зема темата на холокаустот како основна референцијална рамка, сепак, е неспорна релевантноста на постмеморијата и во однос на останатите контексти на трауматски трансфер (на пример, егејскиот егзодус во рамки на Грчката граѓанска војна,¹ трауматичните искуства на Голи Оток, како и оние што се последица од воените конфликти и геноциди на територијата на СФРЈ во деведесеттите години од XX век).

Американската компаративистка Мериен Хирш, и самата припадник на постгенерацијата, односно на генерацијата деца на жртвите/преживеаните од холокаустот, го воведува поимот постмеморија за да го опише „односот на децата на преживеаните на културалната или на колективната траума кон искуствата на

¹ Да се види: Marija Gjorgjieva Dimova. Narrative Postmemories. The Relationship between Postmemory and Narrative in Kica Kolbe's *Aegeans* and *The Snow in Casablanca*. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia* 6/2017, pp. 179-190.

нивните родители, искуства што тие ги запаметиле единствено како приказни и слики со коишто пораснале, но коишто се толку моќни, што тие ги конституираат како свои сопствени мемории“ (Hirsch, 1999:8). Како „структура на интергенерацииска и на трансгенерацииска трансмисија на трауматично знаење и искуство“ (Hirsch, 2008:106), постмеморијата е обележана со неколку одлики: со нејзината „темпорална и квалитативна разлика во однос на меморијата на преживеаниот“, со нејзината „секундарност“ или квалитетот на меморија на втората генерација и со својата „поставеност во преместеноста“ и со нејзината „задоцнетост“ (Hirsch, 1999:8). Со оглед на тоа што постмеморијата реферира на постгенерацијата, која не ги искусила и не ги осведочила трауматичните настани директно, следствено „таа е ретроспективно сведочење преку присвојување. Во прашање е присвојувањето на трауматичните искуства, но и на мемориите на другите како искуства кои можеби самиот тој ги имал и нивното впишување во сопствената животна приказна. Поспесицифично, во прашање е етичката релација кон репресираните друг за кого постмеморијата може да служи како модел: како што јас можам да ги ’запаметам‘ сеќавањата на моите родители, исто така можам да го ’запаметам‘ и страдањето на другите“ (Hirsch, 2001: 10–11). Во теориските расправи на Хирш постмеморијата е поврзана со меморијата на втората генерација² иако, подоцнежните афирматори на овој концепт, како Филип Коде, ја потврдуваат неговата применливост и врз третата генерација: „Постмеморијата е опсесија со нетранспарентното и со недостапното минато на нечији родители или баби и дедовци... Во третата генерација, психопатолошката состојба на трансгенерацииската траума е трансформирана во креативен интерес за трауматичните истории на претходната генерација“ (Codde, 2009: 64).

Меѓутоа, постмеморијата не имплицира нужно и единствено автобиографска заднина и семејна поврзаност, ниту, пак, само заснованост врз етничкиот и врз националниот идентитет. „Иако,

² Во теоријата е познат и поимот „1,5 генерација“ на Сузан Сулејман, поим со којшто таа упатува на „децата на преживеаниот од холокаустот, кои биле премногу млади за да имаат разбирање на возрасни на она што им се случувало, но кои биле доволно возрасни за да *бидат* таму во време на нацистичкото истребување на Евреите“ (Suleiman, 2002: 277).

семејното наследство нуди најјасен модел за неа, сепак, пост-меморијата не треба да биде строго позиција на идентитетот. Наместо тоа, претпочитам да ја посматрам како интерсубјективен трансгенерациски простор на сеќавање, поврзан специфично со културалната или со колективната траума. Таа е дефинирана низ идентификација со жртвата или со сведокот на траумата, модулирана низ непремостливата дистанца која го двои учесникот од подоцна родениот... Постмеморијата не е само позиција на идентитет, туку и простор на сеќавање пошироко достапен низ културалните и јавните, а не само индивидуалните и персоналните, акти на сеќавање, на идентификација и на проекција“ (Hirsch, 1999: 9–10). Еден од дефинирачките аспекти на постмеморијата се однесува на нејзината посредувана и текстуална природа – „нејзиното потпирање врз слики, приказни и документи кои се пренесуваат од една генерција на друга“ (Hirsch, 2001: 12). Впрочем, и во анализите што ги спроведува Доминик Лакапра врз книжевни и врз филмски дела (како и во анализата на семејните фотографии од страна на Хирш), се потенцира „компликуваниот збир од релации меѓу трауматичниот настан, меморијата и имагинацијата“ (LaCapra, 1998: 180), односно процесите на „имагинативно инвестирање, проекција и креација“ (Hirsch, 2008: 107), врз коишто се потпира постмемориската врска со минатото. Секако, темпоралната дистанција во однос на трауматичното искуство и исчезнувањето на учесниците и на непосредните сведоци поставуваат нови предизвици и дилеми и пред меморијата и пред репрезентацијата на трауматичните искуства. Оттаму, постмеморијата се наложува како комплексен и атрактивен предмет на истражување бидејќи временската (хронолошко-ретроактивната и спознајната) дистанција ги надминува рестриктивните перспективи на непосредните учесници. Конкретно, во книжевните дела на припадниците на втората генерација станува очигледно поместувањето од документарно – testimoniјалната позиција (на пример, типична за книжевно-уметничките претстави на холокаустот од страна на припадниците на првата генерација)³, така што нивните дела додаваат нови димензии, главно, во насока на „препишување на сопственото

³ Аналогно на тоа, и првите генерации истражувачи во рамките на студиите за меморијата, првенствено, се фокусираат врз меморијализацијата на материјалните и на симболичните места.

минато во светлина на знаењето кое во тоа време го немале“ (Hirsch, 1999: 8).

Интерпретативните контекстуализации

„Нема книжевност без сеќавање, без минато и без носталгија: ако забораваш лесно, никогаш нема да напишеш ништо“.

Миљенко Јерговиќ

Апликативните капацитети на постмеморијата, надвор од примарната референцијална рамка – холокаустот, се илустрирани во и преку романот *Молчи со отворена уста* (2019)⁴ на македонската авторка Снежана Младеновска-Анѓелков, кој ја потврдува тезата дека постмеморијата е функционална интерпретативна рамка за сите текстови што ги комуницираат трауматичните искуства. Врз фонот на постмемориските теориски концепции, романот на Анѓелков ја демонстрира „интергенерацииската вертикална идентификација на детето со родителот којашто се случува во рамки на семејството“ (Hirsch, 2008: 114–115). Конкретно, станува збор за сеќавањето на трауматичното голооточко искуство на жртвата (таткото, т.е. дедото) од страна на припадниците на втората и на третата генерација во семејството – синот и внуката.

Во основата на романот лежи поширокиот покомплексен ревизионистички интерес за т.н. „темни места“ на историјата, во смисла на места што не биле доволно фактографски елаборирани или за коишто не постоел интерес во официјалната историографија, теми што биле забранети и оспорувани во даден општествено-политички и идеолошки контекст, настани што се дел од секојдневјето на обичниот човек или, пак, случувања што нужно треба да се ревидираат од поинаква перспектива или во нов контекст. „Темното место“ за Младеновска е тригодишниот затворски престој на нејзиниот дедо Киро Симонов Младеновски

⁴ Романот е значајно книжевно остварување, не само со оглед на неговата парадигматичност во однос на одделни тенденции во современата проза (како, на пример, интерполациите на автобиографскиот дискурс во книжевниот/романескиот текст или, пак, книжевниот/романескиот интерес за историјата), туку и со оглед на тоа што романот жанровски ја збогатува македонската книжевност, создавајќи еден интердискурзивен хибрид. Во својата промотивна беседа Калина Малеска го именува како документаристички роман.

– Казан на Голи Оток. Но, во романескниот контекст интересот првенствено е насочен кон влијанието што трауматичните историски настани го имале врз поединецот⁵. „Овој настан ќе ја избрише безгрижноста и радоста во семејството и ќе биде пресуден за понатамошните случувања; ќе ја запечати судбината на неговите сведоци и ќе биде причината за нивните животни одлуки“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 12), констатира нараторката во првиот дел. Затоа, во романескното враќање кон минатото, фокусот е поставен врз начините на кои ветрометините на историјата рефлектираат врз судбината на дедото и врз секојдневјето на членовите на неговото семејство, особено врз идеолошкото профилирање на синот Младен, кој си ветува

„дека нема никогаш да ги повтори грешките на татко си: за одлуката да се спротивстави на партијата и на татковината, како и за предизвиканите трауми во животот на децата кои сметал дека ги запоставил со своите неразумни дејствувања“

(Младеновска-Анѓелков, 2019: 24).

Трансгенерациската димензија на постмеморијата повеќекратно е сугерирана во Молчи со отворена уста, во посветата „на татко ми, син ми“, која експлицитно упатува на еден таков трансгенерациски лак. Потоа, во поделбата на романот на три дела, насловени: Одамна, Не толку одамна, Неодамна, кои хронолошки ги сегментираат фазите од генерациската еволуција на семејството Младеновски, како и во самата приказна, којашто ги вклучува животните врвици на припадниците на три различни генерации, прикажувајќи ги начините на кои секој од нив се развива „обележан“ со траумата на жртвата – таткото и дедото. Конечно, врз фонот на постмеморијата може да се толкува и ангажманот на таткото Младен Младеновски да го побара архивираното досие на родителот во периодот кога станува достапно тоа, поттикнат од желбата „да се затвори едно поглавје во нашите животи... дел од минатото што не нè напушта“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 96). Потврдата на нашите

⁵ Романот го отвора и прашањето за длабокоинтимните преживувања на поединецот, соочен со распаѓањето на еден идеолошки систем (преку примерот на таткото и на синот), кои имаат посебна тежина, еднакво како и социјалните реперкусии од тоа распаѓање.

толкувачки визури ја наоѓаме и во длабоколичната мотивираност на авторката да напише роман токму на оваа тема, за што таа кажува и во своето интервју, признавајќи дека ова е роман за „премолчената историја, семејната и личната, и стравот дека секавањата би можеле да избледнеат со годините, а никогаш не би требало да бидат заборавени“.⁶ Оттаму, авторската намера и нејзината наративна артикулација во романескен текст го осведочуваат „компликуваниот збир од релации меѓу трауматичниот настан, меморијата и имагинацијата“ (LaCapra, 1998: 180), односно процесите на „имагинативно инвестирање, на проекција и на креација“ (Hirsch, 2008: 107), како неодминливи процеси и постапки во постмемориското враќање кон минатото.

Жанровскиот (романескно-автобиографско-документаристички) амалгам на Младеновска е особено функционално вклопен во романескната структура: читателот добива впечаток дека го следи движењето на филмска камера што стартува со птичјата перспектива во првиот дел, каде што сезнаечкиот наратор, низ омнисцентната дистанција, телеграфски ги соопштува настаните (кои хронолошки му припаѓаат на периодот што во романот е опфатен со поглавјето Одамна), а потоа постепено се зумираат случувањата што ги искусува и непосредно ги засведочува нараторката во прво лице (тие хронолошки му припаѓаат на периодите што во романот се насловени како Не толку одамна и Неодамна). Во сите три дела романот ја задржува цврстата референцијална закотвеност во стварноста, населувајќи го текстот со мноштво разновидни информанти, кои уверливо го доловуваат социоисторискиот и културно-политичкиот контекст на епохата (особено периодот од 80-тите и од 90-тите години од XX век).⁷ Веродостојноста на дискурсот, најавена уште во првиот параграф со детализираното претставување на еден реален хронотоп, но и во коментарите на нараторот („веднаш до кафеаната Липов лад, која патем важи за една од подобрите кафеани со беспрекорна

⁶ „Роман поттикнат од премолчената семејна историја“ (интервју во *Слободен печат*, сабота – недела, 16 – 17 ноември 2019:18).

⁷ Референцијално-документарно димензионираната хронологија во приказната е контрастирана со прилошки назначената хронологија во насловите на трите дела, што секако оди во прилог на читањето на овој текст првенствено како книжевен, романескен.

услуга и атмосфера во Белград“⁸) (Младеновска-Анѓелков, 2019:9) е интензивирана особено во третиот дел преку цитатните постапки. Имено, во него цитатно и со различна типографија се интерполирани неколку „транссемиотички цитати“⁹: интегралниот текст од биографијата на дедото, фрагменти од статијата Во логорот Ивањица (објавена на 15.9.1969 во Наш весник), како и фрагменти од досието од историскиот архив. Дополнително, во овој дел сме упатени на уште една текстуализирана трага од минатото: забелешките, односно „размислите за одредени теми“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 76) што ги водела нараторката во тетратка, со симптоматична насловна страница Крик од Едвард Мунк и со индикативен наслов Молчи со отворена уста. И токму тој автобиографско-дневнички запис станува предлошка за истомениот роман, функционирајќи според принципот текст во текст, макар што предлошката не е цитатноприопштена во романот.

Романескниот интерес за темните места во историјата во својот ревизионистички потход го имплицира не само постоењето алтернативни верзии за минатото¹⁰, туку отвора простор и за проблематизирање на поимот вистина како крајна цел на секое навраќање кон минатото – било да е научно-професионално, било да е автобиографски инспирирано. Станува збор за покомплексен епистемолошки скептицизам што, во книжевните текстови, е афирмиран како сомневање во постоењето сигурно и конечно знаење, но и сомневање во можностите за негова безбедна трансмисија и циркулација во времето и во просторот. Дополнително, тоа го вклучува и сомнежот во апсолутната вистина што, пак, се манифестира преку проблематизациите на една аподиктична и универзалноприфатлива Вистина: нејзината конечност и непогрекливост се дисперзираат во процесот на (мултиплицирано)

⁸ Тие коментари на сезнаечкиот наратор се чести во првиот дел и парентетички нагласени: „Киро останува во бањата под млазот на тушот и топлата вода за да ја исчисти насобраната нечистотија од двегодишното робување (но со неа не може да се измие понижувањето), да се исплаче ако воопшто има солзи“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 10).

⁹ Станува збор за типологијата што ја изведува Дубравка Ораиќ Толиќ, врз основа на видовите прототекст од каде што се преземени цитатите (1990: 21–22).

¹⁰ Во крајна линија, тоа не мора да се сфати единствено како алтернација на фактите, туку и како ново, поинакво, дополнително или (раз)лично сведоштво за радијациските бранови на трауматичните настани, за сеќавањата на нив и за нивното проучување.

генерирање вистини како партикуларни верзии што се продуцирани од различни перспективи (прашањата за тоа *кои*, односно *чиш* факти влегуваат во историјата, *чиш* претстави на вистината добиваат моќ и авторитет над останатите, *чија* вистина, односно *чија* приказна ќе биде легитимирана), но и во процесот на транспонирање на историските настани во факти, потврдувајќи дека „вистините постојат само во множина, никогаш само една Вистина; и ретко постои лагата *per se*, туку само вистините на другите“ (Наџон, 1996: 185).

Во романот на Младеновска прашањето на вистината е актуализирано на две рамништа:

1. експлицитно, во коментарите на нараторот и во дијалогските реплики на ликовите: „Вистината умрела заедно со Магдалена на падините на Скопска Црна Гора на 14 октомври 1941 година, а вистината и вината за смртта на неговата сестра во очите на Методи била сосема поинаква“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 14), објаснува нараторот при реконструирањето на причините за затворањето на Киро Младеновски, сугерирајќи дека токму разногласјето од вистини има последици за него. Во третиот дел од романот таткото и ќерката ги споделуваат размислувањата за вистината и тоа токму поттикнати од мигот кога се соочуваат со новите вистини: „Изгледа дека вистината не молчи дури и кога нејзините жртви молчат, онака како што велиш ти. Со отворена уста... Имавме можност да ја дознаеме вистината кога по првпат беа достапни досиејата на голооточките затвореници пред колку... можеби десет, петнаесет години. Не го направивме тоа. Не знам зошто. Можеби се плашевме од неа. Или пак сметавме дека тоа е завршена приказна. Каква и да е имаш потреба да ја знаеш вистината... Делумно ја дознаваме вистината, никогаш докрај... Ја знаеме вистината. Не целосно, делумно. Но, барем малку ќе нè успокои... евентуално да ни ги олесни живејачката и умирачката“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 82, 90, 114). Во таа пролиферација од вистини се вклучува и книжевноста, којашто нема амбиција да се постави компетитивно во однос на историографската вистина, туку само да придонесе во процесите на деконструирање и на постојано преиспитување, упатувајќи на потребата од напојување со една здрава скепса и сугерирајќи ја можноста за посматрање на нештата и од поинаков

агол: низ (раз)лична перспектива, во нов (кон)текст, низ правeњето алтернативни верзии и умножени, трансгенерациски сведоштва. Токму таа димензија ја освестува и нараторката: „Вистината во тетратката е нешто што се нарекува уметничка вистина, тоа не е исто со фактичката или, пак, со личната вистина“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 90). На повисоко рамниште, романот на Младенова-Анѓелков ја илустрира токму таа улога на книжевноста, да создава сопствени, „уметнички вистини“. Имено, Молчи со отворена уста, како книжевен текст, автобиографски инспириран и интимноинтониран, создаден во одреден општествено-историски контекст, може да се чита низ призма на т.н. книжевност на сведоштвото (постмемориското сведоштво, во овој случај), кое ќе се сопостави на историографско-документаристичкото свидетелство но, кое ќе се постави и наспроти другите (пост)мемориски наративизации на трауматичното голооточко искуство, во интрагенерациски и интергенерациски рамки. Тоа, понатаму може да го шири интерпретативниот контекст низ споредбените промислувања на голооточките трауми во македонскиот и во останатите регионални контексти. Во таа насока, толкувачкиот спектар постојано се дополнува и се проширува, доживувајќи трансгенерациски и дискурзивни реконтекстуализации, водени од прашањата:

„Која е врската меѓу книжевноста и сведоштвата, меѓу писателот и сведокот? Која е врската меѓу актот на сведочењето и свидетелството и меѓу актите на сведочење и на читање, особено во нашата ера?“

(Felman/Laub, 1992: XIII).

2. Од друга страна, романескната структура и наративните постапки (варијациите на нараторот и на фокализаторот, нарацијата, цитатноста) ги демонстрираат можните начини на делегитимирање на Вистината. „Она што навистина било“ (непобитноста на голооточкото искуство на дедото) во романот паралелно е фокусирано и од „надворешната“ перспектива (сезнаечкиот наратор во првиот дел, кој, меѓу другото, се осврнува и на погледот на околината – роднините и соседите врз „обележаниот“ и „ревидираниот“ Киро и неговото семејство) и од „внатрешната“ перспектива на членовите на семејството (во вториот и во третиот дел, каде што нараторот лик е во прво лице). Но, вистината е

филтрирана и низ „објективноста“ на информациите и на фактите содржани во цитираните текстовите од/за минатото, како и низ „субјективноста“ на приказната на нараторката, но, на повисоко рамниште и низ романескната и романсиерската визура. Во тој пресек од наративни постапки и перспективи, многу повеќе е вовлечен и читателот: упатен во историската рамка на настаните поврзани со Голи Оток, стекната низ елементарното формално образование, тој, како читател на романов, заедно со ликовите, доаѓа до констатацијата за перспективистичката природа на знаењето за минатото, за празнините во знаењето и во сеќавањата што можат ретроактивно да се пополнуваат и да се дополнуваат, како и за плуралитетот вистини што може да се продуцираат, дури и тенденциозно манипулативно.

Една од одредниците на постмеморијата се однесува на нејзината посредувачка димензија, „нејзиното потпирање врз слики, врз приказни и врз документи кои се пренесуваат од една генерација на друга“ (Hirsch, 2001: 12). Според Хирш, научните и уметничките дела на потомците потврдуваат дека и најинтимните семејни знаења за минатото се посредувани преку широко достапните јавни слики и наративи. Со оглед на посредуваната достапност на трауматичното семејно минато за припадниците на втората генерација, „меморијата не се состои од настани туку од репрезентации...¹¹ Постмеморијата е моќна форма на меморија бидејќи нејзината врска со објектот или со изворот е посредувана не преку сеќавањето туку преку репрезентацијата, преку проекцијата и креацијата, честопати засновани врз тишина одошто врз говорот, врз невидливото, одошто врз видливото“ (Hirsch, 2001: 8–9). Тоа значи дека секогаш постои посредувачката инстанција, која веќе ги интерпретирала трауматичните настани и искуства, а којашто е еднакво интерпретативно поставена и кон невидливото, кон некажаното, кон премолченото, како и кон сите засведочени и искажани трауматични доживувања. Дополнително, временската дистанција овозможува увиди кои на првата генерација и се оневозможени, со оглед на директното, непосредното учество во опишаните настани и, следствено, поинтензивната емотивно-психолошка вовлеченост,

¹¹ Тоа не значи дека меморијата на преживеаните е непосредувана, туку дека таа е, хронолошки, подиректно поврзана со минатото.

па оттаму доминацијата на интерпретативно-коментаторските визури во постмемориските наративи, дотолку повеќе што во нив временската дистанција не е само хронолошка, туку и ретроактивна, емотивно- и спознајнопосредувана и филтрирана дистанција.

Битна импликација на цитатните постапки во романот на Младенова-Анѓелков е потврдувањето на теориската премиса за текстуалната посредуваност и достапност на минатото. Тоа, во крајна линија, ја доведува во прашање неприкосновеноста на документот, односно документарната автентичност како основен генератор на вистината за историските настани, изложувајќи ја проблематичната природа на архивските траги, кои допуштаат мноштво различни интерпретации. „Документите се текстови кои ја дополнуваат или ја преработуваат стварноста, а не се само извори кои ги откриваат фактите за таа стварност“ (LaCapra, 1996: 11), а такво дополнување и преработување на стварноста искусуваат и ликовите во романот. Романескното поигрување со автентичноста, со интегралноста и со доверливоста на историскиот запис е во функција на истакнување на можните мнемонички грешки во (за)пишувањето на историјата. Имено, увидот во текстуалните траги од и за дедото (неговата биографија на две страници напишани на машина во два примерокци, страниците од весник, неколку семејни фотографии и фотографии со партиските другари и книгата од Боро Чушкар – Борбено Куманово 1919 – 1941), не само што им овозможува на потомците да се здобијат со „една алка што недостига во синцирот“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 89), како пополнување празнини во знаењето за минатото, туку ги води и до поразителното сознание за недоверливоста на текстуалните траги, кои се или механички оштетени од забот на времето или, пак, биле подложени на тенденциозни интервенции: „Овде некој нешто чепкал... и бројот на личното досие е променет... тука првиот број од досието беше пречкртан и до него запишан новиот број“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 96–97). „(Тука заради оштетениот весник што бил превиткан на половина недостига еден ред од колоната, но продолжив понатаму, знаејќи дека ќе ја сфатам смислата на целината)... Тука повторно недостига еден ред уништен од превиткувањето на весникот“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 92, 94).

„Скината е страницата. Толку ќе дознаеме од исказот при приведувањето“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 104). „’Зошто повторно би се правел записник за местото на живеење на лице кое е одамна починато?’ “, гласно изговорив. ’Веројатно е некаква грешка‘ подвитувајќи ја долната усна ми одговори татко ми“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 111).

Тезата дека минатото неспорно се случило, но дека знаењето за него текстуално е достапно и е посредувано и дека, во крајна линија, секој пристап кон минатото се соочува со бескрајни (интер)текстуални упатувања, во романот на Младеновска добива уште една потврда во информацијата дека книгата Борбено Куманово 1919 – 1941 има своја предлошка во мемоарските записи на учесниците и на сведоците во историските случувања, дека содржи „пренесен исказ“ од дедото „што се наоѓа на некаков магнетоскопски запис“ и дека „во книгата се наведени работи што тате ги спомнува и во биографијата“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 82–83). Дополнително, низ споредбените текстуални анализи ликовите ќе констатираат дека во досието се содржани податоци што ги нема во биографијата. Барањето на нараторката да ги сочува добиените документи со аргумент дека „можеби ќе ми се најдат некогаш, ако решам повторно да пишувам. Важно е дека сега знаеме нешто повеќе од претходно“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 114) оди во прилог на препознавањето на постмемориските елементи во романот, а во согласност со тезата на Мериен Хирш дека книжевните дела на припадниците на постгенерацијата честопати значат интерпретативно филтрирање и дополнување, во смисла „препишување на сопственото минато во светлина на знаењето кое во тоа време го немале“ (Hirsch, 1999: 8). Соочувањето со текстуалните траги од/за минатото го наметнува единствено можниот херменевтички пристап: она што може и што треба да се прави со тие траги е да се толкуваат, како што прават таткото и ќерката при составувањето на интерпретативниот мозаик врз основа на споредбеното читање на текстуалната заоставштина на дедото/таткото. Во таа насока, индикативна е забелешката на нараторката: „... има еден настан што никаде не го запишав, ниту пак го раскажав некому, затоа што не знаев како да го толкувам“ (Младеновска-Анѓелков, 2019: 80). Тоа, недвосмислено ја сугерира мнемотехничката димензија

на записите и нивната метаинтерпретативна поставеност во однос на стварноста.

Потребата да се (за)пишува за интерпретативно да се осмислува хаотичната и навидум бесмислената стварност, да се „откриваат алките што недостигаат“, ја потврдува длабоколичната мотивираност на романот на Снежана Младеновска-Анѓелков. „Да се отвори устата“ за премолчените настани и од името на замолчените учесници и тоа да биде артикулирано во една романескна приказна, во крајна линија, е потврда на уште една теориска премиса: за функционалноста на раскажувањето и на приказната како темелен облик на артикулација на човековото искуство, односно како темелен облик на организација и на трансмисија на знаењето, „правејќи ја фикцијата единствено веродостоен модус на човековото знаење“ (Nünning, 1997: 235). Бидејќи припадниците на втората и на третата генерација писатели имаат значајно влијание врз начините на трансмисија на приказните до следната генерација, начинот на раскажување е важен аспект во постмеморискиот наратив. „Нарацијата е начин на говорење којшто е универзален колку и самиот јазик, а наративот е модус на вербална репрезентација, толку природна за човековата свест“ (White, 1990:26).

„Наративот може да се посматра како решение на проблемот околу преводот на знаењето во кажување¹², на проблемот на обликување на човековото искуство во форма која може да ги асимилира структурите на значење кои се многу повеќе општочовечки, одошто културално специфични... Да се наративизира реалноста, значи да ѝ се наметне форма на приказна“

(White, 1990: 1–2).

Оттаму, наративизираниите трауматични искуства имаат исклучително важна улога во формалното обликување, во осмислувањето и во трансферирањето на извесна трауматична стварност. Наративот ако е „толку природен за човековата свест“,

¹² Оваа релација е дополнително и етимолошки мотивирана, со оглед на тоа дека зборовите нарација, наратив се изведени од латинското *gnārus* (‘знаење, запознаен со, експерт, вешт) и *patō* (‘кажува) и од санскритскиот корен *gnā* (‘знае). Истиот корен е содржан и во старогрчкиот јазик, во зборот γνῶρις (‘оној што е познат).

тогаш наративната постмеморија е прифатлив облик на репрезентација на трауматичните искуства на предците. Писателите од подоцнежните генерации не само што се фокусираат врз прикажувањето на приказните на првата генерација, со цел да ги сочуваат, филтрирани и низ сопственото секавање, туку се фокусирани и врз сопствената персонална вовлеченост во нив, врз начинот на којшто се пренесени тие приказни до нив и врз начинот на којшто ќе бидат пренесени и до следните генерации. Следствено, наративните постмемории воспоставуваат баланс меѓу приказните на преживеаните и сопствените приказни, комбинирајќи ги сопствените перспективи на траумата со оние на првата генерација. Оваа димензија на постмеморијата особено е нагласена во романот на Ангелков со оглед на одлуката на трауматизираната жртва (дедото) да молчи.¹³ Оксиморонски структурираната насловна синтагма ја најавува комплексната тема што ја актуализира авторката: изборот меѓу можноста и желбата да се говори за вистината (историска, колективна, лична) и доброволната или принудената одлука да се (за)молчи. Насловната синтагма е провокативна и со оглед на тоа што е структурирана како безподметна реченица, индицирајќи ја дво-смысленоста: дали станува збор за тој што (треба да) молчи со отворена уста (граматичкото трето лице) или, пак, станува збор за императивна форма (ти, молчи со отворена уста!), што има покомплексна конотација на апелирање или на препорака како (треба да) се постапува, што кореспондира со стварноста во која поранешните политички затвореници долго време биле следени и општествено стигматизирани. Впрочем, дилемите околу можно-стиот избор, имплицирани во насловот се претставени, односно сопоставени и во приказната: преку позицијата на дедото, кој, по голооточкото искуство, „ќе го закопа длабоко во себе својот глас и ќе изгради сид од тишина поголем од Кинескиот сид“ (Младеновска-Ангелков 2019: 20) и преку позицијата на внуката, која има потреба од вербализација и од наративизација на едно колку лично, толку и колективно (семејно, општествено)

¹³ Овој тип книжевни текстови можат да се читаат и низ призма на онаа релација што, Лакапра, ја поставува меѓу траумата (особено онаа предизвикана со холокаустот), која ја покажува кризата на репрезентацијата, наспроти книжевноста, која ги артикулира можностите и модусите на репрезентацијата, вклучително и на трауматичните настани и искуства.

случување. Дополнително, тоа ја вклучува и етичката димензија на кажувањето, не само во однос на првата генерација, туку и во однос на следните генерации:

„Да се сведочи, не значи едноставно да се раскажува, туку и да се обврзат и другите со раскажувањето: да се преземе одговорност – со говорот – за историјата или за вистината на еден настан, за нешто што, по дефиниција, го надминува личното бидејќи има општа вредност и последици“

(Felman/Laub, 1992:73).

Во таа насока, романескниот текст, како вид постмемориско сведоштво на авторката, колку за дедовата, толку и за сопствената траума, ја потенцира „апелативната функција“ на сведоштвото, која, пак треба да „поттикне свест кај адресатот¹⁴ за неговата општествена улога на сведок на туѓото сведоштво“ (Jambrešić-Kirin, 1999: 271). Дополнително, наративизацијата понудена во и преку романот го илустрира процесот на трансференција, кој, според Доминик Лакапра, ја подразбира вовлеченоста на истражувачот/коментаторот во предметот што го проучува:

„Траумата не може (текстуално, па дури ниту во историографска студија) да се репрезентира, а 'да не се влезе' во неа, 'да не се помине' низ неа, на начин да се одигра... Трансференцискиот однос помага да се разбере т.н. 'заразност' на траумата, начинот на кој таа може да се прошири дури и до коментаторот“

(LaCapra, 2001: 142).

Низ таа призма, иако, романот на Ангелков, го илустрира моделот на семејна постмеморија, заснован врз интергенерациската, вертикалната идентификација, тој може да посредува и во активирањето на афилијативната постмеморија, заснована врз интрагенерациската и хоризонталната идентификација меѓу врсниците, во случајов сите оние што се поврзани со статусот жртва на голооточката траума, но и со членовите на своите семејства. Иако приказната е поврзана со конкретен историски

¹⁴ Во случајов, кај читателите на романот.

настан (Информбировската резолуција од 1948 година и политичкиот прогон, како последица), сепак, со оглед на тоа дека станува збор за книжевен текст, е разбирливо загатнувањето на многу поуниверзални прашања, чијашто актуелност, пак, станува видлива особено во контекстот во којшто, од една страна, се афирмира ревизионистичкиот однос кон минатото (и во постмодернистичката книжевност, но и во постмодернистичката историографија), а од друга страна, се продуцираат конструирани „вистини“, честопати и со манипулативен предзнак, како и „алтернативни факти“ (синтагмата што е промовирана во политички контекст).

Заклучок

Поаѓајќи од теориските премиси на постмеморијата и применувајќи ги интерпретативно врз романот *Молчи со ошворена усџа*, станува видлив херменевтичкиот потенцијал што го имаат теориските концепти во насока на нивната интерпретативна трансконтекстуализација, односно примена во различни контексти и врз различен аналитички материјал. Имено, интерпретативната рамка во која е ситуиран романот на Ангелков потврди дека постмеморијата е функционална интерпретативна алатка за сите контексти на трауматски трансфер, т.е. за текстовите што го комуницираат трауматичното искуство во трансгенерациски контекст — во случајов траумата поврзана со заточеништвото на Голи Оток. Тие херменевтички потенцијали на еден теориски концепт, постмеморијата, стануваат особено значајни во современиот контекст, со оглед на „мултипликацијата на геноциди и на колективни катастрофи од крајот на XX век и од почетокот на XXI век и нивните кумулативни ефекти“ (Hirsch, 2008: 104), но и со оглед на „изумирањето на генерацијата сведоци на најтешките злосторства и катастрофи во анализите на човековата историја (Assmann, 2005: 13). Токму во таа насока оди и констатацијата на Шошана Фелман и на Дори Лауб дека „сведоштвото е дискурзивен модус *par excellence* во нашето време и дека нашата ера може прецизно да се дефинира како ера на сведоштвото“ (1992:5).

Литература/References

- Анѓелков Младеновска, С. (2019). *Молчи со отворена усџа*. Скопје: Или-Или. [Angelkov-Mladenovska, Snezana. (2019). *He is silent with his mouth open*. Skopje:Ili-Ili.] (In Macedonian)
- Assmann, Jan. (2005). *Kulturno pamćenje*. [Cultural Memory] Zenica:Vrijeme. (In Bosnian)
- Codde, Phillipe. (2009). Transmitted Holocaust Trauma: A Matter of Myth and Fairy Tales?, *European Judaism*. 42:1. 62-75.
- Felman, Shoshana, Laub, Dori. (1992). *Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*.
- Наџион. Linda. (1996). *Poetika postmodernizma:istorija, teorija, fikcija*. [Poetics of Postmodernism: history, theory, fiction]. Novi Sad:Svetovi. (In Serbian)
- Hirsch, Marianne. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Phantasy. In Mieke Bal, Jonathan V. Crewe, Leo Spitzer, *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, edited by. Hanover and London:University Press of New England, 3-23.
- Hirsch, Marianne. (2001). Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory, *The Yale Journal of Criticism*, 14. 5–37.
- Hirsch, Marianne. (2008). The Generation of Postmemory *Poetics Today*, 29:1. 103-128.
- Jambrešić- Kirin, Renata. (1999). *Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu: književnoteorijski i kulturnoantropolški aspekti*. Doktorska disertacija. [Testimonies about the homeland war and refugees: literary-theoretical and cultural-anthropological aspects]. Zagreb: Filozofski fakultet. (In Croatian)
- LaCapra, Dominick. (1996). *History and Criticism*. Ithaca and London :Cornell University Press
- LaCapra, Dominick. (1998). *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca, New York:Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Nünning, Ansgar. (1997). Crossing Borders and Blurring Genres:Towards a Typology and Poetics of Postmodernist Historical Fiction in England since the 1960's, *European Journal of English Studies*, 2. 217-238.
- Oraić, Tolić Dubravka. (1990). *Teorija citatnosti*. [Theory of Citation] Zagreb: Grafički zavod Hrvatske. (In Croatian)
- Suleiman, Susan. (2002). „The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust“, *American Imago*, No. 59:3, pp.277-295.
- Van Alphen, Ernst. (2006). Second-Generation Testimony, Transmission of Trauma, and Postmemory, *Poetics Today*, 27:2. 473-488.
- White, Hayden. (1990). *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Johns Hopkins University Press.

УДК: 398.8(497.7)

781 Хаџиманов В.

DOI: 10.55302/PS24222035m

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НА ТРАУМАТА ОД СКОПСКИОТ
ЗЕМЈОТРЕС ВО 1963 ГОДИНА ВО ТАЖАЧКИТЕ ПЕСНИ
СОБРАНИ ОД ВАСИЛ ХАѢИМАНОВ**

Ана Мартиноска

Жарко Иванов

Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: траума, репрезентација, скопски земјотрес, тажачки песни, Васил Хаџиманов, мотивски разлики, меморија.

Резиме: Трудот се базира на новообјавените тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. од архивските материјали на Васил Хаџиманов и има за цел да ја прикаже репрезентацијата на траумата од скопскиот земјотрес како значајна мемориска одредница на нашиот колективен идентитет. Тажачките песни на Хаџиманов покажуваат како во македонската народна култура се манифестира присуството на траумата и какви се импликациите од катастрофалниот земјотрес во фолклорното паметење на непосредните сведоци на еден од клучните трауматски настани од историјата на градот и на земјата. Во трудот се прикажува значителните тематски и мотивски разлики на овие со претходните записи на македонски тажачки песни и се анализираат репрезентациите на траумата, предизвикана од природната катастрофа, која донела ненадејна смрт на огромен број жртви. Во нив се прикажуваат бројни детали од биографијата на жртвите, кои зборуваат за нивниот живот пред трауматскиот настан и истовремено претставуваат опис на општествената стварност како временски, просторен и историски сетинг во кој се одвива траумата. Со вакво реконструирање на настанот, индивидуалното страдање се претопува во колективната траума.

**REPRESENTATION OF THE TRAUMA FROM THE SKOPJE
EARTHQUAKE IN 1963 IN THE LAMENT SONGS COLLECTED
BY VASIL HADJIMANOV**

Ana Martinoska

Zarko Ivanov

Institute of Macedonian Literature
University “Ss. Cyril and Methodius” in Skopje

Keywords: trauma, representation, Skopje earthquake, mourning songs, Vasil Hadjimanov, differences of motives, memory

Summary: The paper is based on the recently published laments from the Skopje earthquake in 1963 from the archival materials of Vasil Hadjimanov. Its objective is to show the representation of the trauma from the Skopje earthquake as a significant memory determinant of our collective identity. Hadjimanov's laments demonstrate the presence of trauma in Macedonian folk culture and the implications of the catastrophic earthquake to the folkloric memory of the immediate witnesses of one of the key traumatic events in the history of the city and the country.

The paper presents the significant differences of motives in comparison to the previous records of Macedonian laments. It analyzes the representations of the trauma caused by the natural disaster that brought sudden death to a huge number of victims. These laments present numerous details from the biography of the victims talking about their life before the traumatic event. At the same time, they represent a description of the social reality as a temporal, spatial and historical setting in which the trauma takes place. By means of reconstruction of the event, the individual suffering is merged into the collective trauma.

Вовед

Траума е психолошка повреда, трајна штета направена на поединци или на заедници, како резултат на трагични настани или на тешка вознемиреност. Таа е медицински, психолошки и психијатриски концепт, кој е универзалнопризнаена дијагностичка категорија, но, од друга страна, нејзината застапеност во

јазикот и во уметноста, како и улогата на меморијата во обликувањето на индивидуалните и културните идентитети се централен фокус и на т.н. студии за траумата (trauma studies). „Психоаналитичките теории за траумата во комбинација со дополнителни теоретски рамки какви што се постструктуралистичката, социокултурната и постколонијалната теорија ја формираат основата на критичката мисла која ги толкува претставите на екстремното искуство и неговите ефекти врз идентитетот и меморијата“ (Balaev, 2018: 360). Во студиите за траумата се истражува влијанието на траумата во литературата и во културата, па во тој контекст овој труд има за цел да ја прикаже репрезентацијата на траумата од скопскиот земјотрес во 1963 година како значајна мемориска одредница на нашиот колективен идентитет. Тажачките песни собрани од Васил Хациманов покажуваат како во македонската народна култура се манифестира присуството на траумата и какви се импликациите од катастрофалниот земјотрес во фолклорното паметење на непосредните сведоци на еден од клучните трауматски настани од историјата на градот и на земјата.

Неочекуваната насилна смрт, каква што е смртта предизвикана од катастрофален земјотрес – како од скопскиот од 1963 година, е високо на скалата на трауматски искуства, кои може да ги доживее и човекот како единка, и заедницата како колектив. Иако соочувањето со смртта никогаш не е лесно, за семејствата и за пријателите погодени од ненадејна смрт на некој близок, тагата е особено трауматична. Смртните случаи предизвикани од несреќи, убиства и самоубиства најчесто се доживуваат како шокантни и неверојатни, како преуранети и неправедни. Тие во голема мера влијаат на начинот на кој ужалените/преживеаните се соочуваат со еден од најтешките моменти во своите животи и начинот на кој ја изразуваат својата тага. Бесмислата на загубата често предизвикува потреба да се најде смисла или некакво значење во смртта, понекогаш како утеха, како меморија, како спомен, но и како можност да ја зголемиме свеста за прашања опасни по живот или да се потсетиме на скапоценоста на животот.

Неочекуваната насилна смрт на 1070 жртви од скопскиот земјотрес го прави 26 јули во 1963 година „најтрагичен ден во

новата историја на градот“ (Матковски, 2013: 5). Според сеизмолошките станици во: Скопје, Белград, Титоград, Сараево и Љубљана, земјотресот, кој започнал во 5 часот, 17 минути и 15 секунди, траел речиси 40 минути, имал хипоцентар под самиот град на длабочина од 3 км и имал јачина од 9 степени по меѓународната скала на Меркали-Зибег. Матковски ги забележува трагичните сведоштва за спасувањето на затрупаните, трогателните средби на спасените и спасителите, помошта и солидарноста, која пристигнувала од сите страни, животот во шаторските населби, штетите во сите сегменти на животот, а меѓу сите тие спомени убедливо најдраматични се оние поврзани за закопувањето на жртвите. Најпотресни се сликите на масовната гробница во Бутел, каде што дури и гробарите паѓаат или бегаат пред трагиката, траумата и емотивна растревоженост, која ја предизвикува: „Донесуваат булдожери. Се копаат ровови долги по 30 метра и тука се сложуваат ковчезите, еден зад друг. Над гробот обична штица на која со молив е напишано името и презимето на закопаниот, доколку е идентификуван. На многу штици е напишано: „Непознато дете“, „Непознат маж на околу 30 години“ и сл. Потрагична слика не може да се замисли. Многу настрадани се закопуваат без никаква придружба бидејќи нив немало кој да ги испрати – целото семејство загинало. Камиони полни со трупови доаѓаат. Во еден ров, едно до друго шест гроба. Сите имаат исти презимиња. Семејна гробница. Бутел е единствен и најоригинален споменик во светот“ (Матковски, 2013: 30).

Во вакви специфични услови на колективна траума, подвигот на македонскиот етномузиколог Васил Хаџиманов – да оди на скопските гробишта и да ги документира тажачките песни на гробовите на жртвите во продолжен период од една година – добива дополнителна тежина и неверојатна архивска вредност за зачувување на тажаленките што ги снимал, тие елегични поетски творби во кои се оплакува смртта на жртвите. Хаџиманов вели:

„Веднаш по катастрофалниот земјотрес во Скопје на 26. јули 1963 година, на скопските гробишта БУТЕЛ се ископаа повеќе импровизирани редови на ровови-окопи, во кои итно требаше да се погребат преку илјада жртви од земјотресот. На еден возвишен рид се создаде

ново гробје на жртвите од скопската катастрофа. По првите денови од катастрофата, сè до 26. јули денот на годишнината на жртвите, јас честопати одев на гробјето од Скопската катастрофа, особено во саботите и неделите, кога ги снимав на магнетофон тажачките инспирирани од земјотресот. Така успеав да снимам мелодии ТАЖАЧКИ во ефективно траење од околу 12 часови, материјал за кој верувам дека ќе претставува уште еден историски и автентичен документ од етномузиколошки карактер во врска со земјотресот во Скопје“

(Хаџиманов, 1964: 1020).

Шеесет години по земјотресот, над двесте тажачки песни од скопскиот земјотрес пронајдени во Легатот на Хаџиманов во МАНУ конечно беа дигитализирани и транскрибирани, **процес што** ќе го зачува и ќе го ревитализира ова фолклорно и културно-историско наследство за идните генерации. Транскрипцијата на ракописните и дел од аудиоматеријалите заедно со фототипен отпечаток на селекција од неговите свески и нотни записи беа објавени во монографското издание „Тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. (од архивските материјали на Васил Хаџиманов)“ (Мартиноска, Иванов 2023) и претставени пред македонската и пошироката научна јавност. Овие материјали се придружени со научен прилог, кој претставува фолклористичко истражување на жанрот на тажаленките, како **еден од најмалкупроучуваните жанри во македонската фолклористика, и кој** нуди толкувања на тажачките народни песни од корпусот на Хаџиманов, значајни за спецификата на колективната жалост при состојба на елементарна непогода.

Фиксирани претстави на траумата

Како едни од најстарите форми на изворни народни песни, тажачките песни се специфични по многу нешта, првенствено по поводот по кој се изведуваат. Тие се импресивни делови од погребните обичаи и еден од најстарите облици на изворна народна песна (Џубелиќ 1966: 348), кои секогаш содржат многу елементи од животот на покојникот по кој се тажи, вклучувајќи и податоци за самата смрт и причините за неа. Во македонскиот

корпус има тажачки песни за разни болести (црна кашлица, срдешница, офтика и др.), за насилна смрт со убиство, смрт поради употреба на несоодветни лекаства, пијанство, старост итн. Од сите нив, „најтрагични се случаите кога здрав човек за многу кратко време умира поради нискиот степен на развој во кој се наоѓало здравството во Македонија“ (Татаровска 1992б: 101).

Во тој контекст, тажачките песни од корпусот на Васил Хаџиманов, кој го разгледуваме во овој труд имаат значителна тематска и мотивска разлика со останатите записи на македонски тажачки песни. Извор на траумата е природната катастрофа, која предизвикала ненадејна смрт на огромен број жртви:

„Ненадејноста во овој случај резултира со извесна редуција во поимањето на катастрофичниот настан: кога се случува земјотрес ние всушност мислиме и зборуваме за природна појава – несреќа, стихија, надворешна траума итн. Во оваа апстрактна мрежа на поими атрибуциите 'природна' или 'надворешна' го исклучуваат влијанието на човечкиот фактор во низата настани што водат до катастрофичниот момент, додека несреќата, стихијата, траумата претпоставуваат вклученост на човекот...“

(Ангеловски 2023).

Следствено, се поставува прашањето каква траума носи со себе природна катастрофа како земјотресот и во која мера таа ненадејна, незапирлива надворешна траума ја одредува содржината и тематската основа на тажачките песни ако е познато дека конкретната загуба е само повод врз чија основа се надоврзуваат бројни познати и помалку познати мотиви, кои се карактеристични за самиот жанр на тажаленките.

Во тажачките песни на Хаџиманов скопскиот земјотрес претежно е претставен како изненада, која ги остава сите во шок и неверба, па честопати се пее дека смрт дочекале и сосем здрави луѓе, како во стиховите „здрава права сестро умре хо“ (песна бр.1): „Ох здраво како челико ти беше о,/ чедо мое мило о о о,/ многу ми беше убав,/ многу ми беше силен,/ многу ми беше здрав“ (песна бр. 45) или „да ми беше сестро болна хо,/ белки олку не те жалам хо“ (песна бр. 117). Посебно вознемирувачки се

песните во кои се опишува процесот на лоцирање на жртвите под урнатините, потрагата, пронаоѓањето и повредите што ги здобиле. Таков е примерот во песната бр. 2, во која се оплакува братот и неколкудневната потрага по него, во која биле вклучени семејството и колегите, но која, за жал, завршила со пронаоѓање на неговото тело под тешките тули и балкони. Овој траурен мотив се среќава во различни варијации во повеќе песни, па на пр., во песната бр. 119, подробно е реконструиран целиот процес на неколкудневна потрага по загинатиот Цане: „Златен Цане нестраден, / со поболните и по болнице, / и по хотели све тражесмо, / не можемо да те најдемо. / ... а Цане Цане Цане, / а ти два дена у капелу кај седиш, / не можем да те најдемо“, додека во песна бр. 133, Боре веќе бил закопан без знаење на семејството. Една мајка, во песна бр. 156, чека некој да се огласи од „изрушената зграда“, втора ги колне „тие пусти кули“, кои паднале врз нејзиниот син, трета жали што нејзиниот син не заминал на одмор, со што би ја избегнал трагедијата предизвикана од земјотресот, други ги споменуваат срушените куќи и згради, кои не само што зеле многу жртви, туку ги оставиле без живеалиште и преживеаните од семејството. Песните се експресија на човековата ранливост пред надмоќноста на природата или на „божјата волја“.

Потрагата по блиските, за жал, неретко завршувала со крајно вознемирувачки глетки на осакатени тела под рушевините, како во песната бр. 74: „Менка ми е со една нога, / Ратко ми е со глава искршена, / и со глава и со рака...“, или во бр. 139: „... само кога видов долу, / твоја глава само се гледа, / твое тело цело закопано“. Изложеноста на ужасите на траумата предизвикува и лавина од други емоции, меѓу кои и силен емоционален стрес и страв од можеен нов земјотрес: „Суровоста на трауматските настани не може да се измери ниту со една димензија; едноставните напори траумата да се изрази количински конечно водат кон бесмислени степенувања на ужасот“ (Херман, 2000: 56).

Еден од најилустративните примери е тажаленката од лентата бр. 51, која има стихови што директно укажуваат на земјотресот, каде што се споменува куќата, која веќе ја нема: „Станете, туго, / да видите од вашу куку, / дека ништо нигде нема,

боже, / од искру, туго, пламен бидна, боже, / од пламен, туго, искра стана, боже, / дуна ветар туго, та ги пепел однесе боже, / пронајде ли ги чичо, мили твои родители, туго, / а каза ли ни, туго, од што сте погинале, боже...“. Оваа тажаленка е индикативна за сите слични песни од скопскиот земјотрес бидејќи не само што во неа тажачката реди на тема на разрушениот град, туку и содржи комплексни поетски слики за куќите во пламен и пепел, и за жал, за разделбата со саканите и за траурот, особено кога станува збор за повеќе жртви, кои му припаѓаат на едно семејство. Дури и во однос на изразните јазични средства, оваа песна може да се смета за типична за жанрот бидејќи во себе содржи фигуративен јазик, кој е вообичаен за македонските тажаленки. Сите погорепосочени примери го потврдуваат она за што говори Џудит Луис Херман во „Траума и закрепнување“, каде што по сеќавањето и по оплакувањето, еден од важните чекори кон закрепнувањето е токму реконструирање на приказната за траумата со осврт кон животот пред траумата и преглед на околностите што довеле до неа, често преку набројување на факти, замрзнати претстави и сензации од трауматскиот настан.¹

Испреплетување на индивидуалното страдање со колективната траума

Тажачките песни собрани од Хаџиманов се израз на спомените и на сеќавањата, простор за интроспекција и ретроспекција, наратив на катастрофата обоен со: болка, рана и траума. Текстовите на редувањата прикажуваат бројни детали од биографијата на жртвите, кои кажуваат за нивниот живот пред трауматскиот настан и истовремено претставуваат опис на општествената стварност како: временски, просторен и историски сетинг, во кој се одвива траумата. Со вакво реконструирање на настанот, индивидуалното страдање се претопува во колективната траума. Притоа, најфреквентни се песните во кои се зборува за урбанизацијата и за индустријализацијата, како и за економските причини за миграцијата и за печалбарството. Тие често се прикажани како посредни виновници за присуството на жртвите во Скопје за време на земјотресот – наместо да бидат во

¹ Видете повеќе во: Херман 2000: 259–275.

своите родни места со семејствата. Тажаленките нудат репрезентација на тешкиот живот, неговата залудност и бесцелност, со експлицитен револт против социјалното угнетување и беспоплезноста на работата за стекнување подобри услови, наспроти непредвидливоста на животот. Овој мотив има и извесна родова димензија во себе бидејќи се поврзува со фактот дека мажите најчесто биле оние што се грижеле за опстанокот на семејството, па трагичната смрт на мажот, покрај личната загуба, истовремено претставува и загрозување на егзистенцијата на целото семејство:

„Тука, всушност, избива реалноста и како литературен и како општествен контекст. Трагиката е тесно поврзана и со оние што остануваат во живот, а се именувани како сираци или вдовица. Во таа смисла, до скоро време на територијата на Западна Македонија, по повод тажењето над блискиот, можеше да се чуе: „таа не го плачит починатиот, туку си го плачит ризикот“ (т.е. себеси или касметот)...

(Татаровска 1992б: 101).

Сепак, постојат и дијаметрално различни мотиви, каде што тажачката ја градира тагата. Се тажи за невестата и за дечињата, кои останале без сопруг и родител, но најголемата жал е по оној што загинал, па реди: „не жалајте се живи љуге оган, / не жалајте се живи љуге изгор, / тук жалајте жален Миле жаловно, / тук жалајте жален Миле изгор“ (45).

Репрезентацијата на траумата во содржината на тажачките песни во голема мера варира во зависност од возраста на починатите и спецификата на социјалниот статус што го носи таа. Недвојбено, едни од најпотресните се тажаленките во кои се жалат деца. Традиционалните претстави за неоправданоста на смртта на млада возраст, како што е познато, го изразува архаичното разбирање за неизживеаната возраст, поврзано со претставата за возраста како животен потенцијал (Седакова, според Mykytenko, 2011: 74) Иако во постарите записи од Скопската Котлина има податоци дека малите деца најчесто не се оплакувале, тоа се однесува на ситуации на природна смрт на новороденчиња и веројатно има симболична функција заради

доброто на идните деца²: „За разлика од нив во тажачките песни од скопскиот земјотрес има повеќе примери на тажење по бебиња и мали деца, како песна бр. 81 која говори за детенцето кое не дочекало втор роденден. Вообичаено овие песни говорат за безгрешноста на децата, но и за надежта која нивната возраст ја носи со себе и иднината која е насилно спречена да се оствари. Така во тажачките се реди за оценките и училиштето, но и за млекцето, чоколадите, играчките, другарчињата и сè друго што го сочинува светот на децата. Неколку тажачки дури се обидуваат и да го мимикрираат бебешкиот говор. Во најголем дел, овие тажачки добиваат извесна наративна структура во која клишеи-зираните тажачки мотиви се испреплетуваат со сегменти од меморијата и субјективни реакции на траумата“ (Мартиноска, Иванов 2023: 47).

Афектот на жалост, кој се појавува кога е во прашање страшна загуба, во себе носи и никулец со кој се настојува да се отстрани чувството на непријатност, најнапред преку процес на празнење низ солзи или песна (Татаровска, 1992а: 140). Изразена стилска особеност на таа афективна состојба е длабокиот лиризам, во кој, спомените од минатото и потребата да се раскажат моменти од животот на покојникот и карактеристики на неговата личност се поврзуваат со болката. Тоа води кон неопходна комуникација со покојникот во форма на дијалог/разговор, кој опфаќа формули – прекор кон претходнопочинати роднини, кои го напамиле, реторски прашања за тоа зошто се налутил покојникот, па ги оставил блиските, повици да се сожالي врз своите блиски, да ги погледне, да им прозбори и слични делови, кои се во функција на поддршка на претставите за неоправданоста и противприродноста на смртта на млада возраст (Mykytenko, 2011: 80). Многу од овие песни ја потенцираат неизживеаната „златна младост“, со што дополнително се потенцира пераната смрт.

На овие мотиви се надоврзува и мотивот за судбината, кој претставува животен пат на секој човек определен од вишите сили (Вражиновски, 2000: 412), како во песните кога покојникот не отишол на одмор, туку останал и загинал (бр.7). Истовремено

² Видете повеќе во: Mykytenko 2011: 75.

се зборува и за вербата во задгробниот живот, што е очигледно од прашањата кон покојникот кои се однесуваат на „оној свет“ – дали се сретнал со поранопочинатите, дали се сите заедно за и на оној свет да се чуваат и да пазат едни на други и сл. (пр. бр. 34: „... кажи дали седите тамо заедно, / о зете, море зете, / дали сте заедно ели сте одвојени? и бр. 79: „Дали се виѓате со зет ти Благојче, / и се собравте Благојче, / сите млади тамо Благојче, / петина на тетко ој, ...“). Мајката во својата кривка емотивна состојба се доживува себеси како „црна кукавица“, што е позната фолклорна претстава во јужнословенската народна традиција, за која знаеме уште од записите на Вук Караџиќ. Таа има комплексна и повеќезначна симболика со која се поврзани бројни преданија и верувања, меѓу кои и тоа за нејзиното потекло за кое

„постои уверување дека таа е жена која кука по своите умрени браќа или брат, односно син. Затоа таа била проколната да се претвори во кукавица и да кука, или, пак, самата побарала од Господ да ја претвори во птица. Според едно предание, по смртта на братот, сестрата се затворила дома шест недели пред Благовец и целото време кукала. На шестата недела таа како кукавица одлетала од својата кука...“

(Вражиновски, 2000: 245).

Мајката без размислување би го заменила своето место со децата и внуците што ги загубила бидејќи со нив таа едновременно ја загубила и желбата за живот, како во песната бр.10, каде што се прашува: „Зошто останавме, / зошто да живејеме, / наша чудесија, добро, нигде ја нема хо“. Аналогна е и песната бр.45, во која мајката се думи: „... зошто сама јас да живеам, / без вас радост моја?“, дополнително отежнато и натежнато бидејќи загубила повеќемина членови од семејството: „... и Наде и Васка и Петре, /сите сте тука, / о еден барем од нив да ми останеше, / о никуј не ми остана...“. „Вакви тажачки кога истовремено се реди за цели семејства има повеќе, со оглед на тоа дека земјотресот бил во раните утрински часови и повеќето жртви ги покосил во домовите и постелите. Желбата да умре наместо децата не се само психолошко мотивирани моменти, туку и резултат на еден традиционален мотив во однос на мајчиното оплакување, особено изразен при смрт на единствен син. Глорификацијата на

починатите деца оди паралелно со стравот од осаменоста и неизвесноста како да продолжат да живеат. Некаде старите и болни родители остануваат живи без никој да се грижи за нив, во други примери децата остануваат сами по смртта на родителите, па сега треба да бидат згрижени од бабите, дедовците и други подалечни роднини“ (Мартиноска, Иванов 2023: 49) Овие примери уште еднаш покажуваат дека секоја жртва никогаш не е само индивидуална загуба, туку семејна и колективна траума.

Поголемиот број мотиви од тажачките песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. имаат корени во македонската народна култура. Во поширокиот контекст на словенската народна традиција смртта и задгробниот живот се поврзани со претставата на преминот од белата светлина, божјата светлина, светот на сончевата светлина во светот на мрак и вечна темнина (Толстој, 1995: 269). Ваквото верување објаснува многу елементи на посмртните обреди, како палењето свеќи, но и симболиката на поединечни претстави. Во анализираните тажачки песни од корпусот на Хаџиманов исто така ја среќаваме истата бинарна опозиција на светлото – мракот и белото – црното, па дури и семантиката на очите, т.е. видот, каде што повикот да се врати меѓу живите е претставен во стихот од песна бр. 48: „Ела чедо видело да гледаш“. Слично, во песната бр. 40, имаме слика на смртта како отсуство на сонце и на светлина „... ни ми те грее сине, / а у темница мајко“. Црната земја, и како реален факт, но и како симболички приказ на мракот на оној свет е прилично фреквентен мотив, па го сретнавме во различни стихови во песните: бр. 12 – „... ќе си векувате, / во таја, чедо, црна земја“, бр. 73 – „твоја кука, црна земја“, бр. 74 – „леле Ратке, слатка на мајка, / затрпа ја маме црна земја“ или бр. 101 – „в црна земја трите млади о / кого мајка побргу да жала“. Во истиот контекст се споменува и носењето на црнина, како во стихот од песна бр. 141 „... о Олге Олге, ој стани сине/ да видиш твоју маму у црно“.

Претставите за задгробниот живот можат да се анализираат и компаративно во контекст на тажачките песни на останатите јужнословенски народи. Така, задгробниот живот во црногорските тажаленки, на пр., има двојна претстава, понекогаш дури и во една иста тажаленка. Според Чиргиќ, задгробниот живот е свет на темнина, кука без пенцери, во која нема сонце, а

од друга страна таму има извесна привидна светлина во која покојникот се среќава со претходно починатите и продолжува живот сличен на оној што го живеел на земјата.³ Паралелно може да се бара сличност со анализираниот корпус на тажаленките запишани од Хаџиманов во кој ги среќаваме двете, навидум, контрадикторни претстави за задгробниот живот. Покрај црната темна претстава за смртта, за која веќе зборевме, и овде ги среќаваме и спротивните прикази во кои покојникот треба да се сретне со претходно- или загинатите членови на своето семејство во исто време, со надеж дека на оној свет ќе си помагаат и ќе се грижат едни за други. Всушност, во овие песни тажачките најчесто им се обраќаат на мртвите „и тоа не е само поетска постапка, туку убедување дека тој, иако не може да одговори, ги слуша. Згора на тоа, живите му се обраќаат на покојникот изразувајќи ја, помеѓу останатото, и својата грижа за нивните телесни потреби“ (Ђаровиќ, цитиран според Џигиќ, 2016: 194). Во македонските тажаленки од скопскиот земјотрес, голем е бројот на оние чија структура се потпира на обраќање кон покојникот или разговор со него, кои содржат грижа за добросостојбата на починатите на оној свет. Тие можат да се доведат во врска со магиското верување на јужните Словени дека спротивноста на човековиот свет наспроти дивниот свет, односно природата наспроти културата, може да се искаже и како спротивност на облеченото наспроти необлеченото – голо тело. Со оглед на ненадејноста на смртта во случај на земјотрес, претпоставуваме дека во голем број случаи не се извршени традиционалните ритуали за закоп на жртвите и нивна подготовка за живот на оној свет, меѓу кои ритуално капење и подготвување на облеката во која ќе бидат закопани, што произлегува „од верувањето дека на оној свет покојниците одат облечени во она во што се закопани“ (Golemović, 1999: 1), што исто така објаснува дел од анализираниите мотиви.

По овие делови во кои се испраќа абер до мртвите со молба да ги поздрави претходно умрените и други описи на оној свет, често структурата на тажаленките продолжува со барање и повик покојникот да се врати, како во песна бр. 17 „Леле Гицо, стани,

³ Видете повеќе во: Џигиќ, 2016: 193–199.

стани, / чудесно на мајка, / стани Гицо, али да станиш, добро...“ или во песна бр. 48 каде што мајката го повикува синот „Стани сине, нешто прозбори,/ стани сине, мајка да одмениш,...“ особено е емотивен и примерот на тажаленката бр. 143, во која бабата го сонува внукот жив и му вели: „ох нано нано, / на с'н те согледав, / те видов стануеш“, што потврдува дека во животот на нашиот човек сонот има значајно место“ (Мартиноска, Иванов 2023: 55). Во истиот контекст е и прекорот кон мртвите како општо место во тажачките песни, во кои покојникот се обвинува зошто заминал, зошто не успеал да се спаси од земјотресот, дека ги заборавил своите блиски и сл. Напати прекорот е насочен кон претходнопочинати членови на семејството, кои сега си ги „прибрале“ своите блиски. Овие прекори всушност и немаат функција на критика, туку се фиктивни и со нив дополнително се потенцира несреќата, жалоста, празнината, се користи како повод за споменување на начинот на кој покојникот се „претставил“ или тоа е уште еден начин за пофалба на покојникот (Čirgić, 2016: 205).

Во согласност со словенските народни култури ,човекот е составен од тело и душа, а по неговата смрт душата го напушта телото и оди во другиот свет, а телото се распаѓа (Раденковић, 1996: 12). Така, синоними за смртта во нашата народна традиција се „испушти душа“ или „се раздели од својата душа“, претстава што ја има и во анализираниот корпус, како во песна бр. 61 на пр. каде што во еден стих се прашува: „како душа искочи Димко, / ваков маж голем леле“ и во бр. 119: „О Цане Цане Цане, / дали Цане ти душа / многу тешко искочи?“ Ваквата претстава за смртта, како премин кон друг облик на постоење, е извесен архаичен елемент во словенските ритуали, која го одредувала размислувањето на многу поколенија за сфаќањето на тајните на животот и смртта.⁴

Во записите на Хациманов има неколку примери на групно или т.н. хорско пеење, во кои имаме случаи кога на еден гроб се менуваат неколку жени од семејството, кои го тажат починатиот, како во песните бр.116 и бр. 128, запишани на ист гроб, каде што најпрвин тажи мајката, а хор од неколку жени ги повторува

⁴ Видете повеќе во: Велецкаја 1996: 13–14.

нејзините стихови, а потоа реди сестрата, а групата исто така повторува. Ова хорско оплакување во форма на припев, како што објаснуваше Петров⁵ има главна оплакувачка, која има доминантна положба во оплакувањето, а другите тажачки само повторуваат делови од нејзината песна без промени или додаваат лелеци и извици. Оваа главна редачка речиси секогаш е жена од семејството на мртовецот. Вклучувањето на други жени од семејството и колективот има и извесна психолошка функција на поддршка на ужалената жена во нејзината енормна болка (Stevanović, 2009: 151). Емоционалната поддршка, која, траматизираниите луѓе ја добиваат од семејството и колективот е незаменлив дел од социјалните ритуали, кои го придружуваат оплакувањето и неопходноста на реконструкција при справувањето со трауматските животни настани:

„Споделувањето на трауматското искуство со другите е предуслов за повторно воспоставување на чувство на смисла на светот. Во овој процес преживеаната бара помош не само од најблиските туку и од пошироката заедница. Одговорот на заедницата има моќно влијание врз конечното разрешување на траумата“

(Херман, 2000: 107).

Заклучок

Тажачките песни од скопскиот земјотрес запишани од познатиот етномузиколог Васил Хациманов, според своите мотивски, јазични и семантички карактеристики, речиси во целосност го следат образецот на традиционалната македонска тажаленка:

„Апокалиптичноста на мигот и растревожената емотивна состојба која ја предизвикува противприродната смрт ја активираат креативноста и ја мотивираат лично-обоената специфика на секоја тажаленка, но таа едновременно продолжува да ги почитува правилата и востановените матрици на градење на македонската лирска народна песна“

(Мартиноска, Иванов, 2023: 61).

⁵ Видете повеќе во: Петров 1968: 70–73.

Највидливата разлика е во репрезентацијата на тематската основа на тажаленките од овој корпус, односно додавањето на мотиви поврзани со колективноста и со спецификите на траумата од природната катастрофа, која, во еден миг, довела до огромен број жртви. За разлика од мотивите, останатите елементи од песните, кои се однесуваат на: мелодијата, композицијата и стилистичките особености, се сосема во духот на традиционалната тажачка песна на македонскиот народ.

Во прилог на размерот и интензитетот на траумата кажува и податокот дека скопскиот земјотрес останал да биде вдахновение за творење и натаму, во други форми и жанри. Така, меѓу лентите од оставнината на Хаџиманов, поточно на лентата бр. 50, има снимка на новокомпонирана песна во духот на традиционална тажачка, која ја свири и ја пее самоукиот војник Брушњак Илија, кој бил непосреден сведок на земјотресот, што го инспирирало за оваа песна. Песната е изведена на виолина, но се чини дека припаѓа на развиениот начин на гусларско пеење во Босна и во Црна Гора. Покрај тоа, според записите на Хаџиманов, во текстот „Новосоздадените елегии за Скопје“, паралелно со автентичното речење на тажаленки на гробиштата Бутел, кои ги запишувал, по извесно време македонскиот народ почнал да пее и други песни за настраданото Скопје: „Се создаваат народни песни од елегичен карактер инспирирани исто така од скопската катастрофа, а се пее за Скопје и Вардар река, која го дели Скопје на два дела. Се разбира во тие нови песни се изнесува се што е во врска со Скопје какво било убаво порано, какво стана по земјотресот и какво ќе стане во Иднина“ (Хаџиманов, 1965). Забележуваме дека иако ги нарекува овие песни народни, Хаџиманов притоа мисли на музичкиот стил, а не на колективното анонимно авторство во фолклористичка смисла. Овие елегии „... се сосем оригинални и мелодиски и текстуално, со таа разлика што овде среќаваме извесни компилативни форми додека текстот е со тематика за скопската катастрофа и положбата по земјотресот“ (Хаџиманов, 1965).

Пододна, скопскиот земјотрес станува мотив и на бројни современи литературни дела од македонската книжевност⁶, кои

⁶ Видете повеќе во: Ангеловски, 2023.

потврдуваат дека тој опстојува и се преосмислува и во наредните децении и во наредните генерации. Тие „... сведочат дека фасцинацијата од катастрофичниот настан не само што се воспоставува како тематски континуитет во книжевната традиција, туку дека оваа тенденција изнаоѓа најразлични естетски правила и модуси кои овозможуваат нови епистемолошки и уметнички дискурси“ (Ангеловски, 2023).

Сите тие творби, исто како и тажачките народни песни создадени непосредно по иницијалниот шок и во мигот на испраќање на жртвите, покажуваат дека творештвото има социјална улога, која помага во воспоставувањето ред по хаосот и по соочувањето со смртта како траума, но и со сопствената смртност. Тажачките песни забележани од Хациманов за време на посмртните обредни постапки по земјотресот се лек, кој го олеснува процесот на исцелување на траумата. Покрај психолошката, обредната и социјалната улога, тажаленките се и своевидна документарна и исповедна хроника на катастрофата и медијација меѓу траумата и меморијата. Преку нивното објавување 60 години по скопскиот земјотрес, репрезентацијата на траумата преку тажењето на непосредните учесници веќе не е само сведоштво за најболна точка од историјата на градот, туку и комплексен процес на дијалог на минатото и сегашноста. Таа станува еден вид постмемориска и трансгенерацииска трансмисија на траумата во сегашните генерации, коишто не се директни сведоци на траумата, но живеат со фрагменти и со посредуван поглед кон таа траума во колективната меморија.

Литература/References:

- Ангеловски Дарин. 2023. „Скопскиот земјотрес во современата проза“ во *Урбаниот профил на Скопје во современата проза*. Ур. Соња Стојменска-Елзесер. Скопје: Институт за македонска литература, стр. 135-145. [Angelovski Darin. 2023. “Skopskiot zemjotres vo современата проза” во *Urbaniot profil na Skopje vo современата проза*. Ed. Sonja Stojmenska-Elzeser. Skopje: Institut za makedonska literature, str. 135-145.] (In Macedonian)
- Велецкаја Наталија Николаевна. 1996. *Многобожачка симболика словенских архајских ритуала*. Ниш: Просвета. [Veleckaja Natalija Nikolaevna. 1996. **Polytheistic Symbolism of Slavic Archaic Rituals**. Nish: Prosveta] (In Serbian)
- Вражиновски Танас. 1998. *Народна митологија на Македонија*, том 1. Скопје: Матица македонска-Прилеп: Институт за старословенска култура.

- [Vrazinovski Tanas. 1998. Folk Mythology of the Macedonians, Volume 1. Skopje: Matica makedonska-Prilep: Institute for Old Slavic Culture.] (In Macedonian)
- Вражиновски Танас. 2000. Речник на народната митологија на Македонците. Скопје: Матица македонска, Прилеп. [Vrazinovski Tanas. 2000. Dictionary of Macedonian Folk Mythology. Skopje: Matica Macedonian, Prilep.] (In Macedonian)
- Мартиноска Ана, Иванов Жарко. 2023. Тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. (од архивските материјали на Васил Хаџиманов). Скопје: Институт за македонска литература. [Martinowska Ana, Ivanov Zharko. 2023. Tazhachki pesni od skopskiot zemjotres vo 1963 (od arhivskite materijali na Vasil Hadjimanov). Skopje: Institut za makedonska literatura.] (In Macedonian)
- Матковски Александар. 2013. „Хроника на земјотресот во Скопје“. *Марџина*. година XIX, бр.89. Скопје: Темплум, стр. 4-115. [Alexander Matkovski. 2013. "Chronicle of the Earthquake in Skopje". Margin. Year XIX, no. 89. Skopje: Templum, pp. 4-115.] (In Macedonian)
- Поленаковиќ Харалампие. 1973. „Спомени на земјотреси во македонското народно творештво“. *Сѝудии од македонскиот фолклор*. Скопје: Мисла, стр. 190-193. [Polenakovic Haralampie. 1973. "Memories of Earthquakes in Macedonian Folk Art." Studies of Macedonian Folklore. Skopje: Misla, pp. 190-193.] (In Macedonian)
- Поленаковиќ Радмила. 1966. „Македонске народне тужбалице“. *Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Redakcioni odbor: Dr Zmaga Kumer, Dr Dušan Nedeljković, Dr Kiril Penušliski, Dr Jovan Vukmanović i Dr Vinko Žganec, Glavni urednik Dr Vinko Žganec. Zagreb, str. 323-327. [Radmila Polenaković. 1966. "Macedonian Folk Laments". Proceedings of the 11th Congress of the Association of Folklorists of Yugoslavia in Novi Vinodolski in 1964. Editorial Board: Dr. Zmaga Kumer, Dr. Dušan Nedeljković, Dr. Kiril Penushliski, Dr. Jovan Vukmanović and Dr. Vinko Žganec, Chief Editor Dr. Vinko Žganec. Zagreb, pp. 323-327.] (In Serbian)
- Раденковиќ Љубинко. 1996. *Симболика свеџа у народној маџији јужних Словена*. Ниш: Просвета, Београд: Балканолошки Институт САНУ, Посебна издања, књ. 67. [Radenkovic Ljubinko. 1996. Symbolism of the World in the Folk Magic of the Southern Slavs. Niš: Prosveta, Belgrade: Balkanological Institute SANU, Special editions, vol. 67.] (In Serbian)
- Татаровска Ленка. 1992а. „Тажачки народни песни (I дел)“. *Сѝекѝар бр. 19*. Скопје: Институт за македонска литература, стр.129-150. [Tatarovska Lenka. 1992a. "Mourning Folk Songs (Part I)". Spectrum no. 19. Skopje: Institute for Macedonian Literature, pp. 129-150.] (In Macedonian)
- Татаровска Ленка. 1992б. „Тажачки народни песни (II дел)“. *Сѝекѝар бр.20*. Скопје: Институт за македонска литература, стр. 89-110. [Tatarovska Lenka. 1992b. "Mourning Folk Songs (Part II)". Spectrum No. 20. Skopje: Institute for Macedonian Literature, p. 89-110.] (In Macedonian)
- Толстој Никита Ильич. 1995. *Језик словенске кулѝуре*. Ниш: Просвета. [Tolstoy Nikita Ilyich. 1995. The language of Slavic culture. Niš: Prosveta] (In Serbian)

- Хаџиманов Васил. 1964. „Мелодии тажачки создадени за време на земјотресот во Скопје“. *Современост*. број 10, декември 1964, стр. 1020-1023. [Hadjimanov Vasil. 1964. "Mourning Melodies Created during the Earthquake in Skopje". *Sovremennost*. Issue 10, December 1964, pp. 1020-1023.] (In Macedonian)
- Хаџиманов Васил. 1965. „Новосоздадените елегии за Скопје“, текст пронајден во архивската оставнина во Легатот на Хаџиманов во МАНУ, Скопје, 23.05.1965, бр. 28/IV. [Hadjimanov Vasil. 1965. "Newly Created Elegies for Skopje", text found in the archival materials in the Hadjimanov Legacy in MANU, Skopje, 23.05.1965, no. 28/IV.] (In Macedonian and Serbian)
- Херман Џудит Луис. 2000. *Траума и закрепинување*. Превод Ана Пејова и Даниела Гаврилова, Скопје: Темплум. [Herman Judith Lewis. 2000. *Trauma and Recovery*. Translated by Ana Pejova and Daniela Gavrilova, Skopje: Templum.] (In Macedonian)
- Balaev Michelle. 2018. "Trauma Studies". *A Companion to Literary Theory*, First Edition. Edited by David H. Richter. Published 2018 by John Wiley & Sons Ltd, pp. 360-371, https://lo.unisa.edu.au/pluginfile.php/2655680/mod_resource/content/1/Balaev%202018.pdf
- Bendix Regina. 1990. „Reflections on Earthquake Narratives“. *Western Folklore*, Vol. 49, No. 4. Western States Folklore Society, pp. 331-347. <http://www.jstor.org/stable/1499749> Пристапено на 02.10.2023
- Golemović O. Dimitrije. 1999. „Uloga muzike u postmrtnim običajima Srbije i Crne Gore“. *Novi zvuk* br. 14, Beograd: Sokoj, str. 43-50.
- Čirgić Adnan. 2016. *Crnogorska usmena tužbalica*. Cetinje. Čubelić Tvrtko. 1966. „Narodna tužbalica – impresivni dio u pogrebnim običajima i jedan od najstarijih oblika izvorne narodne pjesme“. *Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Redakcioni odbor: Dr Zmaga Kumer, Dr Dušan Nedeljković, Dr Kiril Penušliski, Dr Jovan Vukmanović i Dr Vinko Žganec, Glavni urednik Dr Vinko Žganec. Zagreb, str.347-353.

**„Зборот“ во историско-културолошки
контекст (споредбен аспект)**

**Word in Historical and Cultural Context
(Comparative Aspect)**

УДК: 821.163.3.09-3 Абаџиев Љ.
821.163.3.09-31 Георгиевски Т.
DOI: 10.55302/PS24222067mh

ОДРАЗОТ НА ТРАУМАТА НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД ВО РОМАНИТЕ НА ЃОРЃИ АБАЏИЕВ И НА ТАШКО ГЕОРГИЕВСКИ

Валентина Миронска-Христовска
Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: траума, македонски народ, солунски атентатори, црно семе, прогон, геноцид, егзодус, Ташко Георгиевски, Ѓорѓи Абаџиев.

Резиме: Светската историја е испишана со војни и револуции, кои историјата и политиката ги согледуваат преку фактите. Со трауматските последици кај луѓето се занимава психијатријата, кои често место наоѓаат и во литературата. Бројни дела се напишани од директни учесници, сведоци, потомци на тие настани. Македонската историја изобилува со историски настани, кои оставиле вкоренети трауми кај македонскиот народ. Во текот на 19 век, кога биле формирани државите и нациите, биле кренати бројни буни и востанија преку кои македонскиот народ се борел за ослободување од петвековното ропство и за правото на своето самоопределување. Но, Големите сили имале територијален интерес за Македонија, поради што тие не воделе сметка за демократското право на македонскиот народ, а апелите за помош ги заглишувале. Поради тоа во 1903 година во Солун, млади револуционери – гемиџии, солунските атентатори извршиле акција преку која сакале да го свртат вниманието кон македонското прашање. За психолошките последици кај еден од преживеаните од овој историски чин пишува Ѓорѓи Абаџиев во романот *Пустинина*. Судбината на македонскиот народ била решена на неденократски начин во 1913 година, со Букурешкиот договор, со кој била извршена поделба на територијата на Македонија, а со тоа и на македонскиот народ, кој бил разнебитен. За овој политичко-историски настан, кој оставил траума кај македонскиот народ, како на индивидуален, така и на колективен план, и која се рефлектира до ден денешен, пишува Ташко Георгиевски во своите девет романи, насловени под едно име *Црно семе*.

THE REFLECTION OF THE TRAUMA OF THE MACEDONIAN PEOPLE IN THE NOVELS OF GJORGJI ABADJIEV AND TASHKO GEORGIEVSKI

Valentina Mironska-Hristovska

Institute of Macedonian Literature

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: trauma, Macedonian people, the Thessaloniki Assassins, black seed, persecution, genocide, exodus, Tashko Georgievski, Gjorgji Abadjiev

Summary: World history is inscribed with wars and revolutions that history and politics perceive through facts. Psychiatry deals with the traumatic consequences to people, which often find a place in literature. Numerous works have been written by direct participants, witnesses of those events, as well as their descendants. Macedonian history abounds with historical events that have left deep-rooted traumas to the Macedonian people. During the 19th century, when states and nations were formed, numerous rebellions and uprisings organized by the Macedonian people who fought for freedom from five centuries of slavery and for the right to self-determination. However, the great powers had a territorial interest in Macedonia, which is why they did not take into account the democratic right of the Macedonian people, and they turned a deaf ear to their appeals for help. Therefore, in 1903 in Thessaloniki, a group of young revolutionaries - the Thessaloniki Assassins carried out an attack through which they wanted to draw attention to the Macedonian issue. Gjorgji Abadjiev writes about the psychological consequences to one of the survivors of this historical act in the novel *Pustina*. The fate of the Macedonian people had been decided in a most undemocratic manner in 1913, with the Bucharest Agreement, which had divided the territory of Macedonia, and with it, the Macedonian people had been disintegrated. Tashko Georgievski writes about this political and historical event, which left a trauma on the Macedonian people, individually and collectively, and which is reflected to this day, in his nine novels titled *Black Seed*.

Краток историски преглед

Од крајот на 14 век, Македонија се наоѓала под османлиска власт, а од 1767 година се нашла и под силен удар на анти-македонската грчка политика, која започнала по неканонското укинување на Охридската архиепископија од страна на Високата порта и на Цариградската патријаршија. Во црквите и во образованието бил воведен грчкиот јазик, со што започнал процесот на елинизација на македонскиот народ. Но, од самиот почеток на 19 век, македонските просветители заедно со црковно-училишните општини ја започнале борбата против елинизацијата, борбата за обнова на Охридската архиепископија и за културна и национална преродба на македонскиот народ.

Во корист на грчката политика била и теоријата за „хеленското потекло“ на античките Македонци, која била создадена од почетокот на 19 век од страна на Германија. Ова најдобро го излага американскиот научник Јуџин Борза во својата книга *Во сенката на Олимп: појавата на Македон*, во која забележал дека во 19 век германските научници оваа теорија ја создале од свои потреби – за обединување на Германија бидејќи им бил потребен лик од минатото, народен херој, кој го обединил својот народ, а бидејќи во нивната историја немале таков лик, тие се повикале на Филип II Македонски, кој, според нив, ги обединил Грците. Тие и покрај тоа што не знаеле и не можеле да ги објаснат говорите на Демостен кон Македонците кога ги напаѓал како окупатори на грчките градови држави, притоа нарекувајќи ги „барбари“ и „тирани“, сепак оваа теорија ја афирмирале. Занемарени биле изворите, кои го покажувале различниот етнички идентитет на Македонците од Хелените, посебноста на македонскиот од грчкиот јазик, различните обичаи, дека „Македонците како народ биле исклучувани од панхеленските фестивали на кои било дозволувано да учествуваат само Грци“ итн. (Борза 2004: 98–108).

Занемарени биле и говорите на Демостен, кој во нив правел дистинкција меѓу Македонците и Хелените, особено кога говорел против Филип, како што е во Третиот говор, во кој ги повикал „сите Хелени да ги здружат силите и да не допуштат еден 'барбарин', човек што не е Хелен, човек што не е од ист род да ги

покорува хеленските градови“, односно: „Зар може да биде нешто поново од тоа дека еден маж Македонец војува со Атињаните и ги расправа работите на Хелените?“ (Демостен 1995: 15, 23). Демостен, во говорите, нагласувал дека Филип имал варварско потекло, дека на ниту еден начин не е поврзан со Хелените бидејќи не бил дури ни странец со пристојно потекло, туку бил едноставно мизерен Македон, а неговите дела му биле само за слава, и дека „неговата гарда била составена од туѓинците Македонци“ (исто: 48).

Преродбата на македонскиот народ во 19 век се одвивала во доста сложени околности, покрај османлиската власт и елинизацијата, откако Србија се стекнала со својата независност (1878) и Бугарија – со автономија (1878), започнале и нивните асимилаторски пропаганди. Сепак македонските преродбеници успешно ја спроведуваат културната и националната преродба на македонскиот народ, но политиките на Големите сили не дозволиле Македонија да се стекне со автономија и самостојност. Напротив, тие се застапувале за разнебитување на македонскиот идентитет поради што и ја извршиле поделбата на Македонија во 1913 година.

Индивидуална траума

Во минатото, македонските револуционери и идеолози во борбата за слобода на македонскиот народ биле водени од целта да го остварат демократското право на својот народ да биде слободен и да го етаблира македонскиот идентитет. Тие биле водени од колективните интереси, од интересот на целиот народ, од алтруистичката етика според која „добро е сè што правиме во туѓа корист, додека зло е сè што правиме во сопствена корист“ (Rend 2015: 10). Затоа и повеќето револуционери биле подготвени на саможртва во остварувањето на целта за другите односно за народот.

Саможртвувањето била света цел во македонската револуционерна борба, која се водела под слоганот „Слобода или смрт“. Притоа при неисполнувањето на заветот, односно неможноста да се спроведе саможртвувањето во определениот момент, кај револуционерите предизвикувало траума, која на различен начин

ја поминувале тие. Вонреден пример за тоа се двајцата револуционери Арсо и Глигор во романот *Пусџина* од Ѓорѓи Абациев, кои, по акцијата, останале живи. Тие биле учесници во еден значаен историски настан од македонското минато, кој се случил во Солун во периодот од 18 април до 1 мај во 1903 година, поради што солунските атентатори биле наречени гемиџии. Тие биле членови на анархистичка револуционерна група, која извршила низа бомбашки напади на најзначајните државни објекти во Солун за да го привлечат вниманието на Големите сили за ослободување на Македонија од османлиската власт и за правилно решавање на македонското прашање.¹

Солунските атентатори биле водени од моралните норми, кои биле во целост со духот на рационалниот, научниот, нерелигиозниот морал, т.е. според „кружната дефиниција за доброто: мерка за добро е она што е добро за општеството“ (Rend 2015: 17). За нив мерката за добро била доброто за сопствениот народ бидејќи нивната цел била, како што забележал Павел Шатев, еден од преживеаните солунски атентатори, дека не сакаат да остават свои портрети затоа што тие ѝ служеле на идејата, а не на славата, и поради тоа во рушевините во Солун, тие сакале да ги избришат и своето месо и своите имиња, оставајќи ги да живеат над нивните останки суштествениот македонски дух за слобода и благосостојба и копнежите за светли дни (Mironska-Hristovska 2001:117).

Гемиџиите не стравувале за сопствениот живот, туку за тоа дали акцијата ќе била успешна бидејќи за нив, пред сè, била должноста: „којашто се однесува на човечката заедница (hominum societate). Имено, спознанието и разборитоста треба да бидат проследени со промислено дејствување; оттаму, произлегува дека е поважно човек промислено да постапува, отколку

¹ Цели на акцијата биле: Отоманската банка; францускиот брод „Гвадалкивир“ (патниците биле спасени); пругата Истанбул – Солун, во близина на солунската станица (немало жртви); резервоарот со газија што служел за осветлување на градот (целиот град останал без осветлување и вода); Бошнав-ан; се одвивале улични борби, биле фрлени бомби во летниот театар Алхамбра, на главната улица, на хотелот „Египет“, пред хотелот „Гранд“, пред кафеаната „Ноја“, пред вратата на Топхането – турската државна управа, врз војската, а бил урнат и Германскиот клуб. Неуспешна била акцијата за кревање во воздух на солунската телеграфско-поштенската станица и атентатот врз солунскиот валија Хасан Фехми-паша.

разборито да размислува“ (Кикерон 2005: 107–108). Затоа, солунските атентатори повеќе од една година ја промислувале акцијата бидејќи за нив најзначајно било ослободувањето на македонскиот народ од долговековното ропство и македонскиот човек да живее во слобода.

Во романот *Пусџина* акцентот е ставен на психолошките трауми на Глигор и на Арсо, при нивниот судски процес и за време на нивниот престој во затворот, каде што се нашле пред предизвикот на најспорното прашање на метафизиката за слободата и нужноста, односно: „Што се подразбира под слобода во сферата на делување со нашата волја? Под слобода... можеме да подразбираме само *сѝособносѝ за делување или не делување, сѝоред одредувањата на волјата*: односно, ако избереме да мируваме, можеме да мируваме, ако избереме да се движиме, можеме исто така да се движиме. Оваа хипотетичка слобода е универзално допуштена секому кој не е затвореник и не е во окови....“ (Блекхо 1995: 327).

Па, откако се нашле во затворот среде пустина, проследена е нивната психолошката борбата околу прашањето за личната слобода, односно околу прашањето за животот и смртта. Според Глигор, човекот додека е жив треба да се бори за својот живот, животот да го смета за вреден и да го одржува, да открие кои вредности бараат опстанок и да ги применува своите доблести или пак да биде самоубиствено животно (Абаџиев 1980: 28). Додека Арсо, кој, по случајот на околностите останал жив, за него тоа било пораз, тој се презирал, поминувал низ психолошки, трауматски превирања, при што копнеел по смртта, по гредата што требало да биде неговиот срамен столб бидејќи тој не го исполнил својот долг – останал жив, дозволил да го фатат и да служи за потсмев и забава. Арсо се чувствувал немоќно, беспомошно, живеел со чувството на срам и презир кон себе. Тој западнал во психолошка траума, која, во науката, се смета дека е заболување на немоќните; па во моментот на траума жртвата станува беспомошна пред надмоќната сила, која ако е од природата, се зборува за катастрофа, а кога станува за збор за од други човечки суштества, зборуваме за свирепост (Херман 2000: 55). Но, Арсо бил жртва на самиот себе, на својата совест бидејќи и

како што е и според Обемниот учебник по психијатрија (*Comprehensive Textbook of Psychiatry*) заедничкиот именител на психо-лошката траума е чувството на интезивен страв, на беспомошност, на губење контрола и на закана по уништување (исто: 56), која пак предизвикува кај човек, интензивно чувство на страв и лутина. Неговата трауматската реакција била на податокот дека е жив. Тој не бил надвладеан и дезорганизиран од затворската ќелија, туку од чувството на лутина што дозволил да остане жив по извршената акција бидејќи Арсо бил човек, кој не се задоволувал со стихијниот тек на животот, туку тој бил морална личност за која „највисоката вредност не е животот сам по себе, туку достоин живот“ (Huseinov, Irlic 1992: 87). Затоа и Арсо ја прифатил акцијата, поради верноста кон каузата – слобода за Македонија. При подготовките за акцијата тој бил поведен и од Аристотеловото сфаќање за моралната личност, која ги потчинува своите страсти на разумот, па така, при одекнувањето на бомбите, тој чувствувал како жестока гордост му ги исполнува градите: „Вечерва градот нека биде само пекол! Да полудат пред глетката на грубата и насилна смрт“. Тој ги презирал поробителите на македонскиот народ, па гневот ја помрачувал неговата свест што траела сè додека не летнала од неговата рака последната бомба. Но, во тој момент, одеднаш излегол неговиот двојник, кој почнал да го води и лукаво да му се потсмева: „Бегај сега. Ти можеше да ја оставиш последната за себе и да се распаднеш во нејзиниот тресок. Ти остана за да го преживееш понизното чувство на стравот. Што си ти всушност? Кому си потребен сега, несрекен Арсо? За кого го отвораше просторот таму? Посеа смрт и сам падна во прегратките на стравот ...“ (Абациев 1980: 329). Арсо, при судењето, час се влечкал во минатото, час во стварноста, губејќи ја границата меѓу јавето и сонот, губејќи ја хиерархијата на рационалните вредности. Затоа тој не чувствувал потреба да се брани пред судот, бидејќи тие не ја разбирале неговата непокорност, неговата мечта за нешто што го немал, што требало да дојде, „Нема заедничка вистина за него и за оние што му ја украде слободата ...“ (исто: 232).

Душата на Арсо била отруена од помислата дека тие што загинале чесно ја исполниле својата обврска, „нивните тела се трпежа за црвите“, а тој останал да го валка нивното лице, „ја

избегна смртта, остана меѓу луѓето, на кои сакаше да им покаже како достоинство може да се живее и да се загина заради тоа достоинство“. Сметал дека на хероите ликот им е чист само кога се мртви, дека живите херои не се херои. Арсо се чувствувал како лажливец и малодушник, па постојано се молел за добивање „праведна казна“, да потоне во темнината и да се стопи во тишината, размислувал за „ортома на врат“.

За Арсо чувството за казна соодветствува на мислењето на Мишел Фуко, според кого казната кога започнува да го губи физичкиот карактер и почнува да добива извесна ненаметливост во вештината на предизвикување страдање, таа станува игра на посуптилни, поскриени болки, при што телото веќе е главна цел на казнената репресија (Фуко 2004: 12). За Арсо извршувањето на казната се однесувала на животот, а не на телото. Притоа тој доживувајќи ја психолошката траума, неговото тело станало такво како што пак смета Хјум: „човечкото тело е многу сложена машина, и во него демнат многу тајни сили кои се наполно надвор од нашата моќ на сфаќање ...“ (Хјум 2001: 84). Поради тоа Арсо влегол во акцијата подготвен да умре, но определен момент ја одбегнал смртта, а потоа тој копнеел по неа бидејќи психолошки набљудувано, проблемот на преживување на човекот не се доживува како проблем на „живот или смрт“, туку како проблем на „среќа или страдање“ (Rend 2015: 34). Арсо не бил среќен што останал жив, туку напротив тој страда, преживува траума, поради што токму излезот од таа агонија го гледа во смртта. Тој сметал дека човечкото е во гордоста, во духот што не се покорува, а не да живее во очај, со чувство дека е победен, свалкан, несреќен, бидејќи не го исполнил ветувањето и останал жив. Арсо повеќе немал цел, идеалите за борба згаснале, сè било празно во него, и покрај тоа што бил борец против неправдата, кој се спротивставувал на цела империја, малодушно се прекршил.

За Арсо иднината била само бавно умирање, додека за Глигор таа отворала простор за она што не го завршиле, „другарите го исполнија долгот, но ние ќе треба во иднина“, па затоа во затворот размислувал за бегство, да ја победи пустината и повторно да започне да дејствува за доброто на својот народ, на светот да му покажат дека токму тој модерен свет се однесувал

неетички спрема македонскиот народ бидејќи дозволиле Македонија да биде пекол: „Роден сум во пеколот“ извикувал Глигор за време на судењето, и дека тој односно солунските атентатори не биле анархисти или разбојници, туку „Синови на еден поробен народ; кои сакаат да ја видат својата земја ослободена! Вашите закони и вашиот поредок ја држат Македонија во мрак и сиромаштија“ (Абаџиев 1980: 239). Поради тоа правел обиди да го убеди Арсо да се сврти кон себе, кон нивната положба, да го употребат својот живот и да дејствуваат за таа „неразбирлива намачена и жестока земја“, па во еден момент, допирајќи го Арсо за рака, му рекол: „Топла е уште, топлината те задолжува“. Арсо бил свесен за тој факт, но сепак се определил за самоубиство - „Тука згасна Арсо во лето илјада деветстотини и трето“.

Колективна траума

По Балканските војни и со Букурешкиот мировен договор (1913), без право на глас на македонскиот народ, Големите сили ја поделиле територијата на Македонија меѓу: Грција (50% – Егејска Македонија), Србија (38,34% – Вардарска Македонија), Бугарија (9,54% – Пиринска Македонија) и подоцна, по Првата светска војна, дел и бил доделен и на Албанија (1,75%). Поделбата била потврдена и со Нејскиот договор (1919).

Овој недемократски и неетички политичко-историски чин од страна на Големите сили кај македонскиот народ остави трајни последици, чии реперкусии се чувствуваат и денеска кај многубројни семејства, во секојдневниот живот на македонскиот народ. Со поделбата на Македонија колективната траума од минатото е имплицирана и во денешницава со нова траума – промена на уставното име на Р Македонија, со оспорувања на историјата, јазикот, идентитетот на македонскиот народ.

Меѓу двете светски војни започнале етнички промени во поделената територија на Македонија. Во егејскиот дел на Македонија било извршено етничко чистење, кое започнало по потпишаната конвенција од страна на грчката и на бугарската власт во 1919 година, за т.н. доброволно иселување во двете држави. Била спроведена првата присилна миграција на 85571 Македонец од Грција во Бугарија, додека во периодот од 1913 до

1928 година, Егејска Македонија била колонизирана со 565 143 лица, од грчко и негрчко христијанско население. Целта на политиката на Караманлис била да се смени етничкиот состав на тој дел од Македонија, поточно да се демакедонизира. Во 1926 година бил донесен закон за промена на имињата и тоа на: личните, топонимите, верските и културните споменици, надгробните натписи. Во 1936 година, од страна на Јоанис Метаксас, била донесена забрана за јавна и за домашна употреба на македонскиот јазик, поради што 4500 Македонци биле осудени. За време на Граѓанската војна во Грција, 1946 – 1949 година, Македонците ѝ верувале на грчката левица бидејќи им ги признавала националните права, половина од вкупниот број војници (30 000) на Грчката републиканска армија (ДАГ) биле Македонци. Но, со поразот на ДАГ, повторно започнала да се спроведува антимакедонската политика – бил извршен геноцид над Македонците и бил спроведен егзодус на 28000 македонски деца.

Постојат многубројни архивски материјали, историски факти, испишани илјадници страници, литературни дела во кои е опишан прогонот и геноцидот врз Македонците и егзодусот на македонските деца за време на Граѓанската војна во Грција. Деветте романи на Ташко Георгиевски се директно сведоштво за овие настани, за траумите што ги доживеал македонскиот народ од овој настан, кој оставил трајни последици и на индивидуално, и на колективно и на државно ниво:

„Ако не можеш да му ја молкнеш устата, ако не можеш песната да му ја набркаш, ако не си успеал туѓи зборови да напикаш во неа, ако не си успеал ни со зандани да му ја зашиеш, се досетуваш дека има и други методи за бришење, во буквална смисла, со бришење на самиот Човек! Не ти останува ништо друго туку да го протераш со сè неговата уста во неврат, усвит“,

забележал Ташко Георгиевски во интервјуто за в. *Време* (2008).

Овој настан оставил психолошка траума кај илјадници македонски деца, жени, мајки, поточно кај сите Македонци од овој

дел на Македонија. Совладувањето, односно живеењето со ваквото трауматското искуство, трае низ децении.

Во романите на Ташко Георгиевски, преку застапените ликови, ги согледуваме траумтските и посттрауматските доживувања за кои бележи Џудит Луис Херман дека дел од луѓето по трауматското искуство, ќе треба да ги совладаат последиците бидејќи човечкиот систем на самоодржување се наоѓа во постојана готовност, како да го исчекува враќањето на опасноста во секој миг. Тоа е состојба на *хиперексцитираност* – трауматизираното лице лесно се плаши, реагира раздразливо на мали провокации, лошо спие, запаѓа во анксиозност и специфични стравови. Потоа дека трауматизираните луѓе долго време го преживуваат настанот, не можат да продолжат со нормалниот тек на својот живот, владее страв дека повторно ќе се сретнат со предизвикот што предизвикал траума, означено како „трауматско сеќавање“ состојба означена како *интрузија*. Тие лица се чувствуваат беспомошно, состојба означена како *констрикција*, при што системот за самоодбрана целосно се затвора, лицето бега од ситуацијата не со дејствување во реалниот свет, туку со менување на состојбата во својот свет. Најкарактеристична за посттрауматските синдроми е *дијалектиката на траумата* – самата себе да се обновува. Жртвата останува во високо вознемирена состојба, состојба што може да трае по неколку години, која предизвикува отуѓување, како и зголемен број самоубиства (Херман 2000: 58–79).

Ташко Георгиевски бил директен сведок на настаните во Егејска Македонија, поради што настаните и ликовите во неговите романи не се фикција, туку тие се одраз на колективната меморија и на траумата низ која поминал македонскиот народ од овој дел на Македонија. Притоа доживеаната траума може да се проследи преку тематските нивоа што го проблематизираат: насилството, обесчестувањето, теророт и геноцидот, прогонот и губењето на домот и стекнувањето на чувството на другоста. Притоа бележито е што и покрај сите деструктивни методи и нихилистички дејствувања, раскажувачката постапка на Георгиевски покажува дека нанесената траума, односно без разлика дали трауматизираното лице е во состојба на хиперексцитираност, или интрузија, или констрикција или станува збор за

синдромот – дијалектика на траумата, кај сите ликови не е згасната желбата за враќање на „местото на злосторството“, односно – во родното огниште, „кај дедовите коски“. Напротив, таа желба претставува метода за нивно опстојување. Враќањето дома е основната нишка во сите романи на Георгиевски без разлика дали во нив повеќе е ставен акцентот на: насилството, теророт, геноцидот, прогонот. Романите, обединети под едно име *Црно семе*, ги следи судбините на истите ликови, од кои дел го преживеале теророт и егзодусот, а дел ги оставиле своите коски по беспаката на непознатите туѓи земји.

Во романот *Луѓе и волци* централен лик е старецот Тано, преку кого се опишани настаните од 1918 година кога започнало да се врши терор врз македонскиот народ. Тој бил сведок на убиството на својата десетгодишна ќерка, на насилствата што биле извршени во неговото село, на смртта на жена му. По овој настан тој, во состојба на констрикција, се повлекол во планината, која станала негов дом – кука полна со ветришта, виулици и глутница волци. Во романот *Сидови*, Ацигого и жена му Јана се вратиле на родното огниште, во селото, каде што гореле маките на луѓето и сето она што го собирале со години, а биле останати само *йейелишиџа* и разрушени домови. Тој се вратил за да сосида колиба: „Ете, мајко, јас... овде, над пепелов ќе сосидам колиба, оти проклети биле, во оваа пепел е сиот наш живот... Не би сакал да одам на друго место“ (1984: 199). Ацигого ја барал и собирал пепелта на своите предци бидејќи грчката антимакедонска политика „ги размешала и коските на умрените, ги разрушила и нивните вечни домови... па мртвите се разбегале, ги искршиле крстовите, надгробните плочи и избегале“ (исто: 200). Ацигого коски ги засидал во сидовите на колибата за да бидат цврсти и никој да не може повторно да ги урне. Трауматското сеќавање, односно наоѓајќи се во состојба на дијалектика на траумата, кај Ацигого било предизвикано сознание дека „војната никогаш не завршува кога пукотот запира. ... Таа продолжува во луѓето“ (исто: 314), додека Јана поради доживеаните трауми во затвор, каде што поминала нечовечни маки, косата ѝ ја искубале за да не остане ни едно коренче, па го изгубила и разумот.

Оваа војна, овој геноцид, овој историски прогон на Македонците е премолчуван во светската јавност, како и преживеаната

траума и на индивидуално, и на колективно ниво. Дел од македонското население, во опстанокот од тортурата и во доживеаната траума, го водела желбата за враќање во родното огниште, верувајќи дека „секој откинат дел треба да се досидува. Тој има корења во оваа градина, длабоко во земјата се нурнати и сполазиле на сите страни. Ништо не ќе може да го откорне од тука“ (Георгиевски 1984: 343).

Прогонот и теророт на илјадници македонски деца, старци, жени, девојки и на оние што не знаеле зошто се обвинети се тематизирани во романите *Црвениот коњ*, *Змиски вејар*, *Црно семе* и *Време на молчење*. Желбата за враќање во родното огниште била методата преку која опстојувале ликовите и ги совладувале своите трауми. Во *Црвениот коњ*, кој е посветен „на моето племе растурено по светот“, е опишан прогонот на група борци за слобода и нивното измачување при транспортот во Ташкент во 1949 година, кои биле сокриени *меѓу каџи со јаџлен, на дното од брод без воздух, вода и храна*. Во Ташкент некои умирале, некои заживувале, како Борис со Олга, но тој сепак живеел со мислата за своите, за родното огниште, за своето македонско име. За потребата да се истакне желба за враќањето, Ташко Георгиевски бележи: „Веќе триесет години сме нападени од огништето и ако некогаш не се вратиме никогаш и не сме постоеле!“, односно „Зошто сакам да ги вратам Борис Тушев и Доне Совичанов на своето огниште? Грците никогаш нема да не признаат!“ (1984: 451).

Во романите *Змиски вејар*, *Рамна земја*, *Исчезнување* и *Црна билка*, Георгиевски ја следи судбината на галерија ликови, како на Риса и Дине, кој откако ги префрлил жена си и децата требал да се врати во војната; но по него не дошле, па кај Дине предизвикало траума, живеел со бремето на прогонот од родната земја, со чувството за предавство и срам, кои со години му го разјадувале животот. Потоа ја следи судбината на луѓето од селото на сестрите Пелагија и Добра, село врз кое бил фрлен срам, село во кое било фрлено „црното семе“, на ден Богородица, кога грчката војска ги собрала сите девојки од селото и, сретсело, врз нивните голи тела блудничела пред очите на родителите, старците и децата. Кој ќе дал отпор, бил убиван. Честа им била одземена на јавен, брутален начин со цел: „Така педја, така,

оплодете ги со чисто елинско семе, за да не речат утре дека се нешто друго, мајчината им“ (1984: 31). Кај едната од сестрите, Добра, било посеано грчкото семе.

Гореле човечките души, гореле селата, при што македонското население било тероризирано, започнал прогонот, а „по патот на неизвесноста тргнале илјадници Македонци бегајќи од геноцидното понижување и погубување. Спас гледале во ослободениот дел од Македонија. На преминот на границата жените често земале врзоп, грутка од родната земја за да ѝ го чувствуваат мирисот, за да ја носат со себе“ (Миронска-Христовска 2012: 122). Меѓу бегалците биле и Ангелина, Дора и Костадин со внуцињата, кои биле прифакани во првите села во Македонија. Тие секојдневно слушале вести дека зад границата било страшно, дека силни војски тероризирале по селата, ги бркале луѓето нагоре кон планината, а потоа пукале по нив со митралези и топови:

„Таму каде што не ги гореа селата, ги гореа душите на луѓето. Негде не ги оставаа ни без едното ни без другото. Особено чистите македонски села, во кои Грците не успеаја ни корен да фатат ни семе да фрлат. Кралот наредил да се рамнат со земја“

(Георгиевски 1984: 22).

Сознанието кај бегалците – старците, жените и децата било јасно. Целта била да бидат однесени што подалеку од родната земја, да бидат разнебитени по светот, подалеку од родното огниште, од нивните синови, кои останале да се борат за „македонско писмо да учат, македонско писмо и македонски лаф (збор)“ (исто: 57). Од една траума се напластувала друга, од доживеаните тортури, од бегството од родното огниште, од стравот дека нема каде да одат, од нова преселба. Змискиот ветар само им носел вести дека повторно ќе ги селат сите што ја поминале границата:

„Што ќе направат со нас? Каде ќе нè одведат? Зошто? Зар не сме меѓу свои луѓе? Та сите еден лаф имаме, во иста црква децата си ги крстиме, ист поп на гробишта нè носи, зошто тогаш да се готвиме, зошто да врзуваме бовчи? Нè нападија Грците, ни ги испожарија куќите,

пепелта ни ја раздуваа, зар сега и вие браќа? Никој ништо не знаеше. Знаеја само дека некаде ќе ги носат. Некаде... Каде? Зошто?...“ (исто: 139).

Во *Црно семе* проследена е судбината на оние што биле комунисти и на оние што не знаеле за што се обвинети, за што се казнети, кои биле протерани на еден пуст грчки остров, каде што со прсти и нокти требало да го искорнат трескотот што растел крај и низ камењата. Тие поминувале низ неколку тортуре, а за опстојба им била потребна натчовечка сила. Тие биле измачувани на различни начини, дури и во ноќните часови, во сон ги тепале со стапови; биле малтретирани, по што со денови не можеле да се вратат на себе. На т.н. „остров на молкот“, се добивало солена храна и загадена вода за пиење, сексуалното малтретирање било секојдневје, потоа босоногото трчање по остри камења и носењето товар од камења, како и спуштањето во морето во вреќа заедно со мачка, па поиздржливите на нејзините гребаници и касаници ѝ го прекасувале гркланот. Некои се фрлале во море, а некои потпишувале документ на признание за нешто што не го сториле! Оние што издржувале биле водени од своите идеологии како Доне и Христос поради македонското име; старецот Мина, од својата приказна „за да издржат другите“; Парис, млад серчанец, издржувал во име на комунистичката идеологија. На насилствата, теророт, на психичкото малтретирање им немало крај. Христос, за да го добие писмото од жена му, требало да собере 1500 муви и да ги изброи пред потпоручникот Маки, што никако не му успеало. Доне го подучил да им ги скине крилцата, за да не му одлетуваат. Маки бил надмудрен, поради што следувала казна од која Христос го изгубил разумот, го изгубил животот, со полна уста муви. По неговата смрт Доне почувствувал страв во својата снага, во коските, во кожата, страв од сознанието дека ќе остане во земјата што е опкружена со вода, преполна со камења зажарени од сонцето. Но тој токму од стравот и од желбата за Ангелина успеал да преживее. Во романот *Време на молчење* Доне се вратил во „Земјата на ѓаволот“!, во пустошот Саракиново, каде што дознал дека Ангелина веќе била префрлена преку границата. Тргнал накај границата и го дочекале гранати, бомбардирање, од сите страни чад, сите села биле нападнати; излезот бил само кон планината, кон границата.

Поточно, историски тоа е периодот кога биле фрлени напалм-бомбите врз Егејска Македонија². За овој геноциден чин постојат документарни слики, фотографии, историски записи како и искази и записи од Македонците, кои успеале да преживеат и да се префрлат во Народна Република Македонија. Овај настан го опишува и Ташко Георгиевски, кој и самиот бил сведок на овој прогон и геноциден чин врз македонскиот народ. Георгиевски опишува како луѓето со солзи и пискотници бегале кон грбот на планината, кон Соколот, кон слободна Македонија, при што во бегалската поворка најблиските се губеле, децата ги губеле мајките, пискотите и тажалките на мајките, жените одекнувале по целата планина. Започнал и егзодусот на децата од 5 до 15-годишна возраст, возовите тргнале, а мајките стоеле пред нив со кренати раце, подавајќи: кошулче, ноже, фустанче, прамени од коса, стискајќи во шепите „болка и љубов и веројатно длобоко каење што чедата си ги откинуваат од срцата“ (1984: 314). Вагоните секојдневно ги носеле Македонците што подалеку од родната земја, а децата ги одродувале од своите родители, браќа и сестри. На нивните места носеле други: старци, деца, моми и жени речиси голи, замолчени во устите и со страв во очите. Секојдневно пристигнувале гласови за војната, за тоа дека децата не биле раселени во Југославија, туку низ Европа.

Романот *Рамна земја* е посветен на оние што во 1948 година биле преселени во Војводина и кои требало да го заменат својот македонски идентитет со српскиот, односно со југословенскиот, како: Пелагија и Добра, Мурцови, Дине и Риса Бочварови, Петра и Костадин со внуците, Ангелина. Тоа е периодот кога политиката на СФРЈ се свртила против политиката на СССР, време кога биле направени разни политички договори од кои произлегле масовни политички миграции, а најголемата е токму прогонот на Македонците од Егејска Македонија.

„Целта на прогонот била да се протераат Македонците што подалеку од родната земја, да се откажат од државјанството, да се откажат од своето постоење. И токму со последиците од тој прогон Македонија се

² <https://antropol.mk/2021/07/01/81-godina-od-egzodusot-na-makedoncite-od-egejska-makedonija/>.

судрува денеска, ја води меѓународната борба за зачувување на македонското име, на македонскиот идентитет“

(Миронска-Христовска 2012: 126).

Но луѓето, кои поминувале низ сите состојби и последици од траумата, кои од страв спиеле во долапите, кои секојдневно слушале имиња на свои загинаци, кај луѓето се зародила мислата дека „животот е во живиот и треба да се живее!“ и бил формиран Таен комитет за да се вратат во Македонија, но набргу неговата работа била забранета. Контактот со родната земја биле вестите на Слободна Грција, а од сознанието дека Захаријадис и КПГ отворено застанале на страната на Сталин следувала констатацијата дека: „Сега ќе биде тешко за Македонците што се борат рамо до рамо со Грците...“ (Георгиевски 1984: 154). Судирот на Сталин со Југославија му одел во прилог на Захаријадис зашто со тоа се одлагало прашањето за местото на Македонецот во ослободена Грција. Дел од Македонците почнале да се враќаат, ги собирале децата и ги испраќале во Бела Црква.

Ташко Георгиевски, политичките настани, ги опишал преку интимните чувства, односно преку траумите на своите јунаци, на мајките, на жените од кои извирале криците од болка и тага. Во втората зима: „Мислата за враќање назад во Македонија како да беше запретана со пепел“ (исто: 206). Дечињата од Браилово биле раселени во: Чехословачка, Романија, Унгарија, поточно речиси низ сите континенти. Оние пак што сакале да се вратат во родната Македонија и да се борат биле затворани. Односот меѓу луѓето се сменил, започнале да се отуѓуваат.

Во романот *Исчезнување* ја следи судбината на веќе преживеаните јунаци и тоа раскажувачката постапка час нè води во Македонија, час во Војводина. Во романот е проткаен и автобиографскиот испис на Ташко Георгиевски: за почетокот на новиот живот, за пронаоѓањето на неговото семејство, за смртта на сестра му, за заветот пред старците што раскажувале за својата голгота, за историјата, за нивните херојства и за нивниот бит – потврдата на националноста, дека „ќе се најде некој да ги запише

и опише, за да не се заборават“ бидејќи стравувале дека поделеноста на македонскиот народ прави да се изгубат обичаите (Mironska-Hristovska 2012: 129).

Меѓу бегалците започнало да се чувствува нивното исчезнување: „Никој не нè пречека есеноска! Мајка Македонија се налути што се вративме во неа!“ (Георгиевски 2008: 254). Подобри услови и место за живеење ќе добиел оној што ќе земел југословенско државјанство, а: „Како не сфаќаат дека оние Македонци од Егејска Македонија со чинот на примање државјанство засекогаш се откажуваат од родното огниште“, а тоа бил чин на предавство на борбата, предавство на самиот себе, на сопствениот корен, на предците (исто: 255). Поради тоа Т. Георгиевски започнал сè повеќе ангажирано да пишува бидејќи: „Нели сме ние оние нападените во сопствената земја? Што значи да си нападен во сопствената земја? Нели е тоа уште еднаш да си роден како Македонец?“ (исто: 343).

Во романот *Црна билка* се проследени судбините на бегалците, на оние што потекнале од црното семе, од семето на срамот, кои биле зародиш од насилнички чин и кои ја барале вистината за своето потекло, како на пример ќерката Пелагија – Пеличка, која заминала од дома „за да не биде и таа некоја нива за да се фрли семето на злото во неа“ (2008: 273). Ослободувањето од траумата што ја носела го побарала во духовниот живот, скриена во планински манастир. Но и покрај тоа не била заштитена: „Докрај си заштитен да не влезе семето на злото во тебе, само ако си мртва нива. Дури ни црни билки не никнат во мртва нива!“ (исто: 287). Поради извршениот блуд врз неа, таа си го одзела животот.

Ташко Георгиевски ги опишал судбините на Македонците, кои го доживеале историскиот прогон, кои биле протерани од родното огниште, врз кои постојано демнела смртта, поминувајќи низ малтретирања, тероризирања, бомбардирања, прогон во непознат правец, по затвори и логори, пренесувани со камиони и возови, психички уништувани, губејќи го човекот во себе, губејќи го сопствениот и националниот идентитет (Mironska-Hristovska 2012: 131).

За оваа тема пишувале, пишуваат и други македонски писатели, за што Гане Тодоровски ќе забележи дека:

„...во делата на македонските писатели Егејска Македонија не е само тема, туку уште и судба и бол и траума и комплекс. Не е оваа тема никаква теза или протест, петиција, демонстративен чин. Оваа тема е крстозбор. Не е заговор на почвата и крвта, туку едноставно: крвопис. Оваа литература нам, на Македонците, ни ја спаси националната чест. Ни ја поднесе да ја одболуваме историската меморија како античка трагедија“

(Тодоровски 1990: 264).

Но, за жал глобалната политиката во 21 век нè врати во 19 и во 20 век, при што се испишува современата трагедија на македонскиот народ, кој е ставен во високо вознемирена состојба, во состојба на дијалектика на траумата бидејќи нè внурнаа во борба за македонското име и за македонскиот идентитет.

Заклучок

Проследувањето на индивидуалната и колективната траума кај македонскиот народ преку романот *Пусџина* од Ѓорѓи Абациев и деветте романи на Ташко Георгиевски сублимирани под едно име *Црно семе* ни овозможува да ја согледаме преживеаната траума предизвикана од вистински историски настани, кои се врежани во македонската колективна меморија. Опишаните настани во романите – акцијата на солунските атентатори која го навестува Илинденското востание и теророт и геноцидот врз македонскиот народ и егзодусот на македонските деца од егејскиот дел на Македонија – се одбележани во македонската историја. Притоа романите пулсираат не толку од настаните колку од психолошките превирања низ кои поминуваат ликовите. Тоа се психолошки романи, кои ни ги раслојуваат и разголуваат душата на поединците, индивидуите а со тоа и на колективот. Разликата меѓу романот *Пусџина* и романите на Ташко Георгиевски е во тоа што преживеаната траума кај Арсо не е предизвикана од тортура, терор, од нанесена физичка болка, туку таа е предизвикана од душевна болка. Арсо траумата ја доживува поради доживеаниот срам бидејќи својот живот не го положил во борба бидејќи не е во групата на своите соборци, кои своите млади

животи ги жртвувале/саможртвувале за слобода на Македонија. Додека во романите на Георгиевски индивидуалните трауми на бројните ликови предизвикани од: тортури, обесчестувања, измачувања кои воделе до губење на умот, бомбардирања, опожарувања, прогони, односно со еден збор од геноцидната акција врз македонскиот народ во делот од Македонија, кој, во 1913 година ѝ припаднал на Грција, се прелеваат и добиваат колективна димензија, со која сочувствува целиот македонски народ.

Литература/References:

- Абациев, Ѓорѓи. (1980). *Пустина*. Скопје: Мисла. [Abadjiev, Ѓordi. (1980). *Pustina*. [The Desert] Скопје: Mislа (In Macedonian)].
- Бауман, Зигмунд. (2005). *Посмодерна етика*. Скопје: Темплум. [Bauman, Zygmunt. (2005). *Postmoderna etika*. [Postmodern Ethics] Скопје: Templum (In Macedonian)].
- Блекхо, Х. Џ., Кренстон, М., Фолкис, П., Хук, С. Х., Џаџ, Х. Г., Лори, М. С., Мекреин, Д., Квинтон, А., Смарт, Н. (1995). *Расцеежот на идеите*. Скопје: Култура. [Blackhaw, H. J., Cranston, M., Foulkes, P., Hooke, S. H., Judge, H. G., Lawrie, M. S., Macrae, D., Quinton, A., Smart, N. (1995). *Rastežot na ideite*. [Growth of Ideas] Скопје: Kultura. (In Macedonian)].
- Берђаев, Николај. (2002). *О самоубиству*. Београд: БРИМО. [Berdyaev, Nikolaj. (2002). *O samoubistvu* [About Suicide]. Beograd: BRIMO (In Serbian)].
- Борза, Јудин. (2004). *Во сенката на Олимп: њојавата на Македон*. Скопје: Патрија. [Borza, Eugene. (2004). *Vo senkata na Olimp*. [In the Shadow of Olympus] Скопје: Patrija (In Macedonian)].
- Георгиевски, Ташко. (1984). *Луѓе и волци, Сугови, Црвениот коњ*. Скопје: Мисла. [Georgievski, Tashko. (1984). *Luđe i volci, Zidovi, Crveniot konj*. [People and Wolfs, Walls, The Red Horse]. Скопје: Mislа (In Macedonian)].
- Георгиевски, Ташко. (1984). *Змиски ветар, Црно семе, Време на молчење*. Скопје: Мисла. [Georgievski, Tashko. (1984). *Zmiski vetar, Crno seme, Vreme na molchenje*. [Snake's Wind, Black Seed, Time for Silence]. Скопје: Mislа (In Macedonian)].
- Георгиевски, Ташко. (1984). *Рамна земја*. Скопје: Мисла. [Georgievski, Tashko. (1984). *Ramna zemja*. [Flat Lend] Скопје: Mislа (In Macedonian)].
- Георгиевски, Ташко. (2008). *Исчезнување*. Скопје: Матица македонска. [Georgievski, Tashko. (2008). *Ischeznuvanje*. [Disappearance] Скопје: Matica makedonska (In Macedonian)].
- Георгиевски, Ташко. (2008). *Црна билка*, Скопје: Матица македонска. [Georgievski, Tashko. (2008). *Crna bilka*. [Black Plant] Скопје: Matica makedonska (In Macedonian)].

- Демостен. (1995). *Говори*. превод од старогрчки Даница Чадиовска, Скопје: Култура. [Demosten. (1995). *Govori*. [Orations] Skopje: Kultura (In Macedonian)].
- Dokins, Ričard. (2008). *Sebični Gen*. Smederevo: Heliks. [Dawkins, Richard. (2008). *The Selfish Gene*] (In Serbian)]
- Droa, Rože-Pol. (2011). *Etika objašnjena svima*. Ethics explained to everyone Beograd: Geopoetika.
- Купер, Е. Дејвид. (2004). *Светска филозофија*. Нови Сад: Светови. [Cooper. E. David. 2004. *Svetska filozofija*. [World Philosophies] Novi Sad: Svetovi.(In Serbian)].
- Маркузе, Херберт. 2015. *Еднодимензионален човек*. Скопје: Арс студио. [Marcuse, Herbert. 2015. *Ednodimenzionalen čovek*. [One-Dimensional Man] Skopje: Ars studio].
- Миронска-Христовска, Валентина. (2007). „Од Јов до Солунка и потаму – (или: зошто секогаш страда праведникот? – Рефлексии на страдањето на Јов во светската литература)“, во *Македонската ѝперорба*. Скопје: ИМЛ. [Mironska-Hristovska, Valentina. (2007). *Makedonskata prerodba*. [The Macedonian Revival] Skopje: Institute of Macedonian Literature (In Macedonian)].
- Миронска-Христовска, Валентина. (2009). „Саможртвата – казна или морален чин“ во *Македонското прашање во литературниот 19. век*. Скопје: ИМЛ. [Mironska-Hristovska, Valentina. (2009). *Makedonskoto prašanje vo literaturniot 19. vek*. [The Macedonian Question in the Literature of the 19th Century] Skopje: IML.(In Macedonian)].
- Mironska-Hristovska Valentina. (2012). "Historical Persecution of Macedonians in Tashko Georgievski's Novels" in *Literary Studies of Macedonian Identity*, 115-132. Skopje: IML (In English).
- Mironska-Hristovska, Valentina. (2021). „Between Altruism and Selfishness“ in *The Ethical and Axiological Aspects in the Literature and the Culture of the 20th and 21st Centuries*, 115-142. Skopje: IML (In English)].
- Rend, Ajn. (2015). *Vrlina Sebičnosti*. [The Virtue of Selfishness]. Beograd: Albion Books. (In Serbian). Sadžakov, Slobodan. (2013). *Egoizam - Etička studija o moralnim principima kapitalizma*. [Egoism - An Ethical Study of the Moral Principles of Capitalism] Novi Sad: Mediterran Publishing (In Serbian)].
- Ниче, Вилхелм Фридрих. (2015). *Генеологија на моралот*. Скопје: Арс студио. [Nietzsche, Wilhelm Friedrich. (2015). *Genealogija na moralot*. [Genealogy on Morality] Skopje: Ars studio. (In Macedonian)].
- Фуко, Мишел. (2004). *Назор и казна*. Скопје: Слово. [Michel, Foucault. (2004). *Nadzor i kazna*. [Discipline and Punish] Skopje: Slovo (In Macedonian)].
- Херман, Луис Џудит. (2000). *Траума и закрепнување*. Скопје: Темплум. [Herman, Luis Djudit. (2000). *Trauma i zakrepuvanje*. [Herman, Lewis Judith. (2000). [Trauma and Recovery] Skopje: Templum (In Macedonian)].
- Хјум, Дејвид. (2015). *Морални, политички и книжевни есеи*. Избор, превод Марија Буровска, Скопје: Арс студио. [Hjum, Dejvid. (2015). *Moralni, politički i kniževni eseji*. [Essays, Moral, Political and Literary] Skopje: Ars studio. (In Macedonian)].

- Huseinov, Abdulkерimovič, Abdusalam; Irlic Gerd. (1992). *Istorija etike*. [*History of Ethics*] Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. (In Serbian)]
- Тодоровски, Гане. (1990). *Книџа нашинска сиреч славјанска*, Скопје: Македонска книга. [Todorovski, Gane. (1990). *Kniga nashinska sirech slavjanska*. Skopje: Makedonska kniga. (In Macedonian)]
- в. „Време“, бр. 935, 22. 12. 2006. [newspaper Vreme [Time] Skopje (In Macedonian)].
- в. „Време“, бр. 1425, 19. 07. 2008. [newspaper Vreme [Time] Skopje (In Macedonian)].

Литературата во интеркултурен контекст

Literature in Intercultural Context

УДК: 821.163.3.09-31 Стојановски Д.
DOI: 10.55302/PS24222081mg

**СПРАВУВАЊЕТО СО ТРАУМАТСКИТЕ ИСКУСТВА
НАСТАНАТИ КАКО ПОСЛЕДИЦА НА ИСЧЕЗНУВАЊЕТО
(Давор Стојановски *Ноктиџе кога заспивавме во Помпеја*)**

Јасмина Мојсиева-Гушева

Институт за македонска литература, Скопје
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
ORCID ID: 0000-0002-3513-0708

Клучни зборови: психолошка траума, нарација од три гледни точки, индиректност, отсуство, молк, неизречено, повторувачки слики, страв, вина, неизвесност, агресија, тага, болка, морални дилеми.

Резиме: Во оваа статија се задржуваме на толкувањето на траумата преку доминантниот западен модел на културна траума, кој, во голема мера, се потпира на Фројдовиот концепт на траумата и на нејзините психолошки последици. Тие ја вклучуваат неспособноста на трауматизираниот субјект да ја артикулира својата траума, го отвораат прашањето за доцнењето на траумата фокусирајќи се првенствено на јазот меѓу трауматското искуство и уметничкиот исказ.

Последиците што ги остава траумата практично се аплицирани преку анализата на романот *Ноктиџа кога заспивавме во Помпеја* на македонскиот автор Давор Стојановски, во кој, како референтни точки, се земени повеќе сегменти. Како централна точка, при анализата, е посочено исчезнувањето на двата главни лика околу чие отсуство се плете целото дејство на романот.

Наративите на траумата често се нарекувани наративи на индиректност, во кои текстуалните недоречености се индекси што укажуваат на отсутен, трауматичен референт. На индиректноста во раскажувачката постапка упатува фокусираноста кон друг настан (сообраќајната несреќа), но и самиот наслов на романот, со споменувањето на античкиот град Помпеја, на кој се надоврзуваат различните асоцијации на читателите. Ним им е дадена активната задача да ги пополнат кстуалните празнини според сопствените расудувања. Недоволноразвиената историска аналогича во овој роман е само првичен обид на авторот да покаже дека нелинеарниот или фрагментираниот начин на раскажување може да имитира симптоми на траума

на формално ниво, какви што се молкот и повторувачките слики, карактеристични за посттрауматскиот стрес. Молкот на протагонистката Сара е искористен да се развие приказната во две насоки: во повторувачките сомничаво-агресивни доживувања и однесувања на вториот наратор (мајката Каја), кои го менуваат целиот нејзин живот, и во неможноста за откривање на мистеријата, која ја носи во себе г-ѓа Новицка (остарената Сара), како трет наратор во романот.

Идејата, дека романот може да содржи нешто неизречено, нешто што не може лесно да се именува, но што се појавува низ него на сложен начин, лежи во основата на теориска разработка на оваа статија. Авторот Стојановски не само што им пристапува на предизвиците на пренесувањето на траумата само во однос на границите на јазикот или на наратијата, туку тој, преку овој роман, истакнува и други причини за настанување на траумата, како што се несовршеноста на современото општество, процесот на растење и односот родители – деца. Токму емотивните страдања на родителите на исчезнатите протагонисти ја чинат наративната структура на целиот роман. Затоа и нашата анализа се потпира на сегментите: исчекување, верба, страв, агресивност, тага, болка и морални дилеми, кои ги чувствуваат родителите на исчезнатите.

DEALING WITH TRAUMATIC EXPERIENCES OCCURRING AS A CONSEQUENCE OF DISAPPEARANCE (*Nights When We Fell Asleep In Pompeii* by Davor Stojanovski)

Jasmina Mojsieva-Guševa

Institute of Macedonian Literature, Skopje
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje
ORCID ID: 0000-0002-3513-0708

Key words: psychological trauma, narration from three points of view, indirectness, absence, silence, the unspoken, repetitive images, fear, guilt, uncertainty, aggression, sadness, pain, moral dilemmas

Summary: In this paper, we dwell on the interpretation of trauma through the dominant Western model of cultural trauma which relies heavily on the Freudian conceptualization of trauma and its psychological consequences. This includes the traumatized subject's inability to articulate their trauma, raising of the question of trauma's delay by

focusing primarily on the gap between traumatic experience and artistic expression.

The consequences left by trauma are practically explored through the analysis of the novel *The Night We Slept In Pompeii* by the Macedonian author Davor Stojanovski, with several segments taken as reference points. The central point of the analysis is the disappearance of the two main characters around whose absence the entire action of the novel is woven.

Narratives of trauma are often called narratives of indirection, in which textual indeterminacy is indexical to an absent, traumatic referent. The indirectness in the narrative procedure is indicated by the focus on another event (the traffic accident), but also the title of the novel itself with the mention of the ancient city of Pompeii, to which the various associations of the readers are connected. They are given the active task of filling in the textual gaps according to their own reasoning. The underdeveloped historical analogy in this novel is only the author's initial attempt to show that a non-linear or fragmented way of storytelling can mimic symptoms of trauma on a formal level, such as silence and repetitive images characteristic of post-traumatic stress. The silence of the protagonist Sarah is used to develop the story in two directions: in the repeated suspicious and aggressive experiences and behaviors of the second narrator (the mother Kaya) that change her entire life and in the impossibility of discovering the mystery that is carried by Mrs. Novitska (the aged Sarah) as the third narrator in the novel.

The idea that a novel can contain something unspoken, something that cannot be easily named, but which emerges through it in a complex way, underlies the theoretical elaboration of this paper. The author Stojanovski not only approaches the challenges of transmitting trauma only in terms of the limits of language or narration, but through this novel he also points out other reasons for the occurrence of trauma such as the imperfection of modern society, the process of growing up and the relationship between parents and children. It is precisely the emotional sufferings of the parents of the missing protagonists that constitute the narrative structure of the entire novel. That is why our analysis relies on the following segments: anticipation, faith, fear, aggressiveness, sadness, pain and moral dilemmas felt by the parents of the disappeared.

Траумата како човечко искуство

Траумата како дел од индивидуалното и од колективното човечко искуство е присутна постојано во историјата на човештвото. Таа се среќава насекаде, во сите општествени средини, во сите периоди од историскиот и од индивидуалниот развој на единката, во сите социоекономски слоеви на општеството. Во основа таа е дел од еволутивниот и од растечкиот процес и на поединецот и на колективот, кои се принудени да развијат начини на прилагодување и на преживување во исклучителните околности на животната средина и во непосакуваните односи со другите индивидуи. Справувањето со трауматските искуства претставува човечка интелигентна реакција во различни кризни ситуации, преку која, тој се труди да опстане и да го сочува својот интегритет и стабилност. При тоа се користат најразлични физички техники, се развиваат бројни психички стратегии, кои би помогнале да се постигне крајната цел, да се остане жив и неповреден.

Трауматските искуства, кои најчесто се придружени со агресивност, со континуиран стрес, со интензивен страв, со ужас, со беспомошност, со терор, со отсуство, со бес можат да остават последици кај жртвите и кај нивните блиски. Понекогаш влијанијата на трауматските настани остануваат уште долг временски период по нивното завршување. Тие траат и опстојуваат во потсвеста на единките со месеци и со години по трауматските настани, длабоко врежувајќи се во нивната меморија. Ако се со силен интензитет и ако траат доволно долго, тие можат да ги сменат и структурата на човечката личност, нејзиното понатамошно однесување и дејствување во средината.

Според современите психијатриски истражувања одговорот на индивидуите на траумите зависи од „видот на стресот, но и од индивидуалната можност за покажување емоции“ (Kozarić-Kovačić, Kovačić, Rukavina 2007:103). Начините на кои едно лице ќе реагира на трауматските ситуации се посебни за секоја индивидуа и се потпираат на повеќе фактори, како што се: досегашното социјално искуство, генетските особини, заштитните влијанија во моментот на траумата. Трауматскиот настан може да биде еднакратно искуство или да се повторува неколку пати или во

најекстремни случаи да опстојува постојано, каде што и оштетувањето на личноста е најголемо и со трајни последици. Во последниот случај непријатните искуства потполно го преплавуваат капацитетот на личноста да се носи со настаните и да ги интегрира мислите во сопствената одбрана. Во случаите кога единката прв пат се соочува со траумата, постои голема шанса за нејзино целосно надминување преку процесот на забораване. Додека во случаите кога се доживува повеќекратно, таа може да остане во сеќавањето како организирано искуство, кое е дел од личниот идентитет на жртвата.

Траумите исто така можат да бидат колективни или да се протегаат на повеќе генерации и како такви да останат запишани како адаптациски искуства во биолошката основа на единките, како наследство од нашите предци, кои се пренесуваат на следните генерации. Така можеме да зборуваме за трауматизирани заедници или цели генерации, кои доживеале природни непогоди или живееле во услови на воени состојби, на диктатури или минале низ други форми на тортура.

Психичката траума е одраз општеството во кое живееме

Психичката траума е многу честа појава во современото општество, кое можеме да го определиме како динамично, турбулентно, структурално, диференцирано и полно со најразлични други предизвици, кои доведуваат до создавање на отуѓени и несигурни поединци. Тие лесно стануваат подложни на низа трауматични искуства што се јавуваат како последица на нивната неинтегрираност во средината и во различните негативни влијанија од околноста во кои се развиваат. Според тврдењата на психијатрите посттрауматското стресно нарушување „се зголемило во последните дваесетина години за што значителна улога имаат војните и природните катастрофи“ (Kozarić-Kovačić, Kovačić, Rukavina 2007:102).

Едни од суштинските негативни причини за експанзијата на трауматските искуства во современиот свет се непостоењето одговорност за сопствените постапки, кои стојат во спротивност со длабинското согледување и практикување на човечката слобода и со суштината на моралните норми. Кога размислуваме во

насока да одговориме на прашањето која е подлогата за масовното ширење на траумите во современото општество, можеме да заклучиме дека чувството на несигурност е тоа што најмногу ги плаши и ги повредува индивидуите. Тоа е најјозострено, како што Зигмунд Бауман објаснува „секогаш кога талогот на социјализацијата ја губи својата цврстина“ (Бауман 2005: 397). При тој процес, како спонтанa реакција се забележува зголемување на „интензитетот на обидите за простирање“ на повеќе категории, кои сега, без оглед на постигнатата стабилност во минатото, „се распаѓаат“. Тоа распаѓање на системот на простирање, доведува до „нов светски неред или прераспределба на светот“ различен од оној во кој егзистираме сега. Секоја глобална прераспределба неминовно е проследена и со агресивност и со повреди од секаков тип.

Иако, современиот начин на живеење, влијае врз сите индивидуи, сепак, најчести жртви на траумите се децата и младите, кои сè уште немаат изградено капацитет за справување со нив. Нивната кривкост и подложност на најразлични повреди произлегува од младешката љубопитност, од страста за истражување и за освојување нови области од немирниот дух склон кон авантуризам, кој многу често ги доведува до непосакувани последици.

Теории за проучување на траумата

За толкувањето на траумата во западната цивилизација е создадена и теориска рамка, која ги истражува присутноста, претставувањето и влијанието на емоционалните и на телесните повреди во книжевните наративи. Интегрирајќи ги во себе психоанализата, културните студии и литературата, теоријата на траумата претставува една сложена дисциплина, која длабоко навлегува во суптилноста на трауматските искуства, особено оние што се однесуваат на: разновидни природни катастрофи, глобалните воени конфликти, агресивни меѓучовечки односи и лични кризи. Нејзините почетоци, како што објаснува професорката од Универзитетот од Харвард – Никол Сутерлин во статијата „Историјата на теориите за траума“, датираат од 1860 г. и се поврзани со истражувањата на британските лекари на состојбата,

наречена „железнички 'рбет“, која се однесува на пациентите што доживеале железнички несреќи и кои иако немале видливи физички повреди, сепак, се жалеле на парализа и на конвулзии. Значаен придонес во расветлувањето на овој мистериозен феномен дал берлинскиот невролог Херман Опенхајм (Hermann Oppenheim), кој го создал терминот „трауматска невроза“ – како посебен дијагностички ентитет, укажувајќи дека „разорното животно искуство може да предизвика невролошки и психолошки рани, аналогни на физичките“ (Sütterlin 2020:12). Како што елаборира Сутерлин, во исто време, во 1889 г., францускиот невропсихијатар Жан Мартин-Шаркот (Jean Martin Charcot) го поврзал овој мистериозен феномен со тогашната модерна хистерија на растројство, истакнувајќи ги улогите на наследените емоционални фактори и *нервниот шок*, како предизвикувачки агенси за ова психолошко нарушување. Неговиот студент Пјер Женет (Pierre Jeunet), во својата докторска дисертација *Авиомаџизмот на психологијата* (1889), ја открива клучната карактеристика на психолошката траума – дисоцијацијата, објаснувајќи ја „како процес со кој умот *разделува* настан кој е толку насилан или шокантен што не може да се интегрира (*синџетизира*) во свеста“ (Sütterlin, 2020:13). Ова откритие на Женет, иако било направено пред појавата на Фројдовата психоанализа, бива потиснато од неа со моделот, кој, Фројд, во соработка со Јозеф Бауер (Josef Bauer), го развива подоцна. Во своите првични трудови, посветени на етиологијата на хистеријата, тие го усвоиле концептот на Женет за дисоцијација, надградувајќи го со теоријата на сексуалната злоупотреба во текот на раното детство, која подоцна ја отфрлиле и ја замениле со сфаќањето дека трауматските неврози потекнуваат од „динамиката на нагони присутни во детството“ (Sütterlin 2020:13).

Врз основа на сите овие сознанија од психоанализата во последната деценија на XX век се развиваат студиите за книжевната траума за кои се најзаслужни теориските истражувања на книжевната критичарка од Универзитетот во Корнел – Кети Карут, чиј пристап го нагласува доцнењето, како конститутивна и временска структура на траумата, односно таа објаснува дека траумата не може да се обработи во моментот на нејзиното појавување, туку се манифестира преку подоцнежни наметнати

мисли, ретроспективи, флешбекови и кошмари, кои ја прогонуваат жртвата. Таа е убедена дека она што ги прогонува жртвите во наративите на траумата „не е само реалноста на настанот, туку и реалноста на начинот на кој неговото насилство не е сè уште целосно спознаено“ (Caruth 1996:6). Едни од првите проучувачи на теоријата на траумата се книжевната теоретичарка Шошана Фелман и психијатарот од Универзитетот во Јел, Дори Лауб, со заедничката збирка *Сведоштво: Кризи на сведочењето во литературата*, во која ја манифестираат нивната грижа за зачувување на „шокот на неразбирливото пред обидот за негово толкување [...] преку процесот на негова текстуализација“ (Felman and Laub 1992: xx).

Две децении подоцна американскиот литературниот истражувач Џошуа Педерсон во текстот „Траума и наратив“ идентификувал три основни карактеристики на трауматските наративи. Според него тоа се: „отсуство: наративот бега до трауматски настан со помош на текстуални празнини или тишини; индирекција: текстот се фокусира на неповрзан настан, кој индиректно упатува на трауматски настан; повторување: текстот постојано се навраќа на трауматскиот настан“ (Pederson 2018: 101).

На овие наративни стратегии, Никол Сутерлин додава уште една, според неа важна карактеристика на трауматските наративи како што е техниката на разделување, односно „разделување на наративниот глас, како што е, на пример, удвојувањето на перспективата на нараторот“ (Sütterlin 2020: 20), на која, ние ја надоврзуваме и нарација раскажана од повеќе гледни точки, кои можат да дадат сосема различни гледишта на настанот.

Свесни за недоволниот број студии, кои ја аплицирале овие теориски сознанија, предупредуваме дека во книжевните анализи овие теориски поставки не треба да се користат како однапред зададени категории, туку треба да се сметаат како апликативни концепти произлезени од практиката, како концепти кои сè уште се во процес на формирање, чијашто практична употреба допрва треба да се докажува. Нивното применување во овој текст е со единствена цел да се истакне сложеноста на трауматските искуства, да се збогати претставувањето на реалната траума,

односно да се постигне ефект на реалност, кој ја возбуждува публиката, предизвикувајќи сложени емоции, кои подоцна ќе бидат искористени за влијание врз општествената стварност.

Траумата во контекст на книжевноста

Траумата како општествен и психолошки феномен е често обработувана тема и во литературните дела и во нивните теориски анализи, што пред сè се должи на нејзиното континуирано присуство насекаде околу нас.

Во историјата на литературата бројни се примерите на книжевни дела, кои ја третираат оваа тема, низ различни аспекти. На пример, во романот *Чииачоџи* (1995) на Берхард Шлинк колективната траума на холокаустот е разгледана преку архетипот на вина, наметната со процесот на судењето на инволвираните учесници во случувањата. Главната јуначка Хана Шмиц е една од директно посочените виновници, како чувар на затворот Аушвиц. Таа ја залечува својата траума од секојдневната грозоморна работа преку страсното читање или, според терминологијата на Фројд, со „зборувачки лек што врзува“. Во тоа бегство од реалноста, со посредство на литературата, го вовлекла и двојно помладиот љубовник Мајкал Берг, развивајќи искрена тајна врска со него. Петнаесетгодишниот Мајкал тогаш доживува душевни страдања поради ненадејно прекинатиот љубовен однос. Многу години подоцна, како млад адвокат, доживува уште подлабока траума обвинувајќи се себеси за предавство на човештвото кога дознава во кого бил заљубен.

Агресивните меѓучовечки односи најдобро се согледуваат преку романот *Љубена* (1987) на Тони Морисон. Во него авторката ја истражува траумата на ропството преку психичкото растројство на јуначката Сета, која е наведена да ги усмрти сопствените деца, мислејќи дека на тој начин ги заштитува од уште поголемите трауми што можат да ги снајдат ако паднат во ропство. И самата подложена на многу физички, сексуални и психички малтретирања од белите господари, таа, во еден момент на хистеричен напад (според терминологијата на Шаркот), го губи здравиот разум заедно со вербата дека животот на нејзините

потомци еден ден може да се промени и дека вреди да се живее за тој ден.

Празнината што ја остава отсутноста на главниот јунак во животите на најблиските луѓе, нивната меѓусебна отуѓеност, молчењето или неможноста да се сети на сообраќајната несреќа единствениот жив сведок, непосветеноста кон младите во процесот на растење и други морални дилеми се причини за личните кризи и трауми на јунаците од романот *Ноќиите кога заспивавме во Помпеја* (2021) на македонскиот автор Давор Стојановски.

Во него сосема концизно, низ прецизен дијалог и сугестивни пасажии, преку кои авторот намерно се оддалечува од темата на траумата, се претставуваат душевните страдања на родителите на двата исчезнати лика (Антон, кој е присутен само преку раскажувањето на другите ликови за него и Сара, која, кога неочекувано се враќа, одбива да зборува за нивната сообраќајна несреќа и за мистериозното исчезнување). Целиот роман е фокусиран на сообраќајната несреќа што ја доживуваат отсутните ликови, што индиректно упатува на централниот трауматски настан – исчезнувањето на Антон.

За разлика од повеќето литературни дела, во кои вниманието е насочено кон страдањата на жртвата, во овој роман повеќе се зборува за блиските на повредените личности и за нивните страдања преку постојаното потсетување на мистериозното исчезнување, ставајќи ја со тоа траумата во еден поширок социокултурен контекст, кој буди асоцијации какви се односите на современите родители со своите деца или како влијае современото општество врз воспитувањето на децата. Самиот наслов на романот потсетува на трагичниот историски настан – затрупувањето на римскиот град Помпеја од ерупцијата на вулканот Везув на 24 август 79 г. За него ништо не се знаело 1 600 години, сè до неговото случајно откривање во 1748 г., исто како што не се знае ништо за исчезнатите протагонисти од романот на Стојановски. Но, споменување на овој настан во романот и во неговиот наслов само ја подотвора вратата за слободните асоцијации на кои се препуштени читателите. Од нив се очекува, по индиректен пат, да донесат заклучоци за силината на болката, која ја предизвикува исчезнувањето.

Варирањето на раскажувачот во романот на Стојановски или постоењето на повеќе раскажувачи, преку чии гледни точки се опишуваат случувањата, ја потврдува тезата за употребената техника на разделување. На тој начин, наративното јадро на траумата е предадено од три агли, кои се испреплетуваат, надополнувајќи се меѓусебно со надеж дека ќе се најдат одговорите на многуте прашање, за да, на крајот, сите три приказни се слеат во интегралната свест за настанот, но без конкретно објаснување што се случило.

Сите овие карактеристики, но и многу други на кои ќе се задржиме подробно во продолжение, го вбројуваат овој роман на Стојановски во редот на трауматската проза.

Исчезнувањето како трауматско искуство

Како што веќе истакнавме исчезнувањето/отсуството на двата млади лица и страдањето на нивните родители се тематските нишки на кои се засновува овој четврт роман на Давор Стојановски со необичен метафоричен наслов *Ноќиите кога заспивавме во Помпеја* (2021). Станува збор за психолошки роман поделен во три дела, во кои, од различните перспективи на трите главни лица (таткото Кристијан, мајката Каја и госпоѓа Новицка) се објаснува приказната за мистериозното исчезнување на синот Антон и на младата девојка Сара. Местото на одвивањето на дејствието на романот не е прецизно посочено, така што опишаните настани не може да се лоцираат точно. Времето во кое е сместен романот е современото општество иако, самиот наслов на делото, асоцира на антиката, на трагичните случувања во Помпеја, укажувајќи дека траумата од исчезнувањето еднакво болно се доживувала и во минатото, исто како и во сегашноста. Романот спаѓа во редот на отворени романи со многу навестувања, неизвесности, мистериозни случувања, кои го држат читателот во исчекување до самиот крај и му даваат можност за дооформување на делото.

Дејството започнува со известувањето за сообраќајната несреќа, што таткото го прима со зачуденост и неверување, кое пренесено со неговите зборови гласи: „како да сакам да поверувам дали добро сум сфатил“ (Стојановски 2021:13). Всушност,

секоја лоша вест најпрвин инстинктивно се отфрла со недоверба, што претставува природен механизам на личноста за самоодбрана од непосакувани настани. Потоа настапува обидот за негирање на сознанието, што во дадениот случај е сведено на свесното размислување дека најверојатно не му се случило тоа на Антон затоа што: „Антон отсекогаш мрзеше да вози, а немаше ни сопствен автомобил“ (Стојановски 2021:14).

Незнаењето што се случило со нивниот син создава чувство на несигурност и на неспокојство, кое се рефлектира и врз телесните реакции на таткото Кристијан: „Срцето почна силно да ми чука. Не само од тоа што се изненадив, туку поради грдото чувство на чудна неизвесност“ (Стојановски 2021:14), раскажува таткото, останувајќи збунет пред веста што ја добива од полицијата неговата жена Каја. Еднакво непријатни се неговите чувства и кога оди на местото на кое се случил настанот. Необичните околности во кои настанала несреќата (бидејќи жртвите од превртената сина шкода исчезнале без глас и трага) за миг го збунуваат таткото, но набргу тој се созема, се вкочанува и како што самиот лик објаснува: „Се стресов и почувствував дека студот конечно најде место и во моето срце“ (Стојановски 2021: 9).

Мистериозното исчезнување на двата лика по доживеаната сообраќајна несреќа предизвикува зачуденост, напнатост, но и надеж за среќен крај и кај засегнатите ликови од романот и кај читателот. Таа напната, исчекувачка атмосфера ги буди читателските емоции на сочувство со настраданите и на нивните блиски, чии животи засекогаш се менуваат. Отсутноста на саканите од животите на ликовите на родителите отвара и многу други предизвици со кои тие треба да се справуваат, како што се: специфични психолошки состојби, емоционални страдања, морални дилеми итн.

Страв

По првичното чувство на сомнеж и неверување, кај таткото Кристијан се јавува возбуда и напнатост. Малку подоцна, по разговорот со службените лица, кога искрено кажува дека не знае каде бил упатен неговиот син со, за него, непознатото возило и со

непознатата сопатничка, повторно потпаѓа под необично чувство на страв:

„Одеднаш почувствував како нешто да почнува да се поместува под моите нозе. Како да завиваше во длабочините на земјата. Дури и ми се причини дека слушам придушен татнеж, а вибрациите од почвата полека ми се пренесоа низ вените. Сфатив дека ми се тресат нозете“

(Стојановски 2021:11).

Слично чувство на екстреман страв чувствуваа и војниците учесници во Првата светска војна, кои повеќе имале психички тегоби одошто рани од гранати. Нивната состојба Фројд ја анализира во делото *Заг принципите на задоволството* (1920), опишувајќи ја како „кршење на заштитниот ѕид“ на психата (Freud 1953, кн. 18: 29). Стравот што го чувствуваа тие бил непремостлив поради силниот интензитет на доживеаните настани.

Истиот страв, кој е помешан со трепет и со исчекување да се појави Антон од некаде, го чувствува и мајката Каја: „Стравот што и се всели во очите на Каја и натаму не ја напушташе. Можев убаво да го прочитам. Доколку ме погледнеш веројатно ќе забележеше дека сличен страв имаше и во мене“ (Стојановски 2021:18). Според толкувањата на Фројд, индивидуите што доживеале силни трауми не се способни да го интегрираат негативното искуство во својата веќе разрушена психа. Кај нив се јавуваат измешани чувства, кои, според долгогодишното практично искуство на работа со групи за надминувањето на траумите на филозофот Ханс Херлоф Грелан, во исто време се „исчекување, мечтаење, страв, состојба на возбуждавање која е проследена со задржан здив и напнатост“ (Grelan 2007: 118–119). Потоа следува возбуденоста, чијашто радост е потисната од стравот, кој преминува во самообвинувања.

Вина, обвинувања

Уште на првата страница од романот се споменува размислувањето за вината и за барањето на виновниците за трагичниот настан: „За миг ми се виде неумесно да ѝ припишам вина на природата за човековите неволји и несреќи, не можев да ја сметам

за соучесник во нашите лични трагедии“(Стојановски 2021:9), размислува таткото.

Исчезнувањето на триесет и едногодишниот син, без разлика што веќе десет години тој не живее со нив, повторно ги буди спомените кај таткото на малото дете Антон, кое, тој го држи за рака и за чии постапки чувствува одговорност. Обвинувајќи се себеси, тој жали што не му посветил доволно внимание и не бил близок со него додека растел. Во вториот дел од романот, кој е раскажан од перспектива на ликот на мајката Каја, себе обвинувањата се заменети со сомнежи и обвинувања на другите актанти во романот, кои, таа смета дека се одговорни за немилиот настан.

Неизвесност, сомнежи

Неизвесноста што ја чувствуваат родителите на исчезнатиот Антон, без трага и глас, ја продлабочува нивната траума. Тие се наоѓаат во состојба на неспокојно чекање и на надеж да добијат добри вести. Но, како што одминува времето, а истрагата не напредува, кај нив сè повеќе се јавува сомнежот дека нешто не е во ред, кој ги разорува од внатре. Стојат избежумени во недоумица како ќе се одвиваат понатаму работите.

Пред нив се испречуваат безброј неодговорени прашања и затоа тие спроведуваат сопствена истрага за немилиот настан организирајќи средби со Антоновите некогашни пријатели, запознавајќи се со родителите на Сара, од кои очекуваат искрени одговори дали двете млади лица се познавале од порано или можеби биле во врска, или можеби полицијата им соопштила нешто што очекувале да биде споделено со нив.

Од вториот дел на романот, раскажан од перспектива на мајката Каја, дознаваме дека таа се запознава со геј-љубовникот на нејзиниот син и од него ја добива информацијата за пријателството на Антон со една постара личност, за која подоцна сфаќа дека е таткото на Сара. Ова сознание буди дополнителни сомнежи кај неа дека семејството на Сара крие нешто од неа. Нејзините доживувања на траумата и сознанијата за настанот се сосема различни од татковите реалистични и одмерени реакции.

Но, и кај двајцата родители е присутен механизмот на повторување и повторно доживување на стресот.

Повторување

Повторувањето на вознемирувачките соништа што како спомени се вртат во главите на жртвите се карактеристични однесувања за посттравматскиот синдром. Според Сутерлин, тие „флешбекови, реактивирања и дисоцијативни состојби“ ја чинат и поетиката на трауматската книжевност (Sütterlin 2020: 19). Како што објаснува Карут, поради структура на „вродената латентност“, „травматскиот настан не се доживува како што се случува“, туку се враќа да го прогонува субјектот на искуство преку „повторени, наметливи халуцинации, соништа, мисли или однесувања кои произлегуваат од настанот“ (Caruth 1995: 4, 8).

Ваквата состојба ја бележиме и во романот на Стојановски преку мислите, кои, без престан, се вртат во главата на таткото:

„Мислев на Антон и се прашував што се случува со него, каде се наоѓа, која е неговата површина што го сокрива – небото или водата или едноставно испарил во воздухот? Се стресов од страшната наезда на грдите мисли па повторно ми се врати сликата на превртениот автомобил ...и одеднаш ме сепна страшната помисла – што ако оние зборови од пред три седмици се последното нешто што сме си го рекле?“

(Стојановски 2021: 20–21).

Повторното враќање на мислите на трагичниот губиток е карактеристична манифестација на стресна ситуација со која треба да се справат личностите од романот. Тие најчесто, според сфаќањата на Фројд, се принудени одново да ја доживуваат траумата во своите сонови или во мислите, кои ненадејно се појавуваат и видно ги вознемируваат пациентите. Но, тоа одново доживување на траумата е патот по кој се одвива лекувањето и чија цел е да се постигне „помирување со потиснатиот материјал“ (Freud 1950: 152). На тој процес му претходи отпорот што го даваат пациентите. Но, според Фројд, „колку е поголем отпорот, толку повеќе е потребно повторување на доживеаното, коешто ќе го замени паметењето“ (Freud 1950: 151). Повторувањето се

одвива преку водени психотераписки сесии, кои се потпираат на разговор, кој би требало да води до оправување од стресот. Тоа е долг и макотрпен процес, кој некогаш трае доживотно, што секако зависи од погледот на светот на индивидуата.

Оптимизмот наспроти губењето доверба

Интересни се различните начини на кои реагираат двете мајки на исчезнатите деца. Повредата што ја доживуваат е еднаква за двете, но начинот на нивната реакција е сосема спротивен, што секако зависи од нивниот ментален склоп, од тоа како го доживуваат светот тие и настаните околу себе. Различните однесувања се условени од тоа дали нивните реакции и чувства се поблиску до негативниот поглед на свет (кој е вроден и нашите предци го користеле за да преживеат) или се ориентирани кон позитивните емоции (карактеристични за индивидуите исполнети со доверба и со ведрина). Двата спротивни погледи на свет на различните индивидуи зависат од тоа која половина од нивниот мозок е поактивна. Имено, практичните невролошки истражувања покажуваат дека испитаниците кај кои левата хемисфера од мозокот е поактивна се оптимистички ориентирани, за разлика од поголемиот број луѓе кај кои десната хемисфера е поактивна и тие обично гледаат песимистички на настаните околу нив (Hecht, 2013). Всушност, општите верувања на една индивидуа во себеси и во својата способност да го контролира живот претставуваат клучен елемент што ги одредува ставот на личноста. Песимистите обично веруваат дека настаните во нивните животи се однапред одредени и раководени од надвор, наспроти оптимистите, кои се сметаат себеси за активни чинители на својата судбина и веруваат во своите способности да влијаат врз другите и врз околината.

Спротивно на реакциите на реалистички настроениот лик на Каја, ликот на Вероника – мајката на исчезнатата Сара, инстинктивно чувствува дека ќерка ѝ ќе се врати бидејќи со неа „имале зачудувачки цврста поврзаност“ (Стојановски 2021: 28). Вероника верува во силата на желбата, во моќта на позитивната мисла, во спиритуалноста: „Дури и кога не биле една до друга, Вероника ја чувствувала блискоста на Сара“. Како што наведува Стојановски „... можела да насети како и е дури и кога биле физички

оддалечени“ (Стојановски 2021: 28). Приврзаноста на индивидуите, како што е Вероника кон оптимизмот, е голема и покрај неговата ирационалност затоа што им помага на поединците да се справат со непознатата иднина, влевајќи им самодоверба.

Од друга страна, оптимизмот и спокојството со кои раскажува Вероника за исчезнувањето на Сара, ја иритира и ја навредува Каја, која спротивно на неа, смета дека лажната надеж е неумесно и штетно однесување, па затоа ја прекорува со зборовите: „кога наеднаш се губи нечиј траг, не смее да се зборува за него со толкава ведрина“ (Стојановски 2021: 28).

Сепак, оптимизмот на Вероника вродува плод и во продолжението на романот се случува ненадејното враќање на Сара, која како да била повикана од силната верба на мајка си. Истражувањата на невролозите покажуваат дека оптимизмот може да се стимулира преку манипулирање со физичката активност на мозокот. Истражувачот од областа на невронауката Дејвид Хеч во студијата „Невралната основа на оптимизмот и песимизмот“ покажува дека „селективната обработка на информации која се фокусира на позитивната страна и ги игнорира негативните информации води до оптимизам и дека овој процес вклучува слабеење на активноста во одреден регион на десната хемисфера“ (Hecht 2013). Доверба на Вероника во добриот резултат на настаните ја смирува желбата да размислува што се случило точно со исчезнатите личности, наспроти неспокојството што го покажува Каја, која спроведува сопствена истрага и подробна анализа, за да ја објасни и да ја открие мистериозната случка.

Со воведувањето на категоријата *погледај на свој* влегуваме во просторот обременет со спротивставени начини на дејствување, карактеристични и за толкувањето на недостатокот на сеќавањето во пострауматските состојби.

Молк и недостаток на сеќавање

Молкот и недостатокот на сеќавање, непосредно по доживеаната траума, претставува неможност на единката да ги зачувува или пак да се сети на минатите искуства. Тие можеат да бидат нарушени или изменети од траумтскиот процес низ кој

поминува мозокот, кој, во одредени случаи доведува до фрагментирани или до потиснати сеќавања – како што нагласува Фројд во своите психијатриски истражувања: „заборавањето е главно ограничено на распуштање на мисловните врски, на неуспехот да се донесат вистинските заклучоци и да се изолираат сеќавањата“ (Freud 1950: 149).

На оваа теза за „недостаток на сеќавања“, застапувана од постструктуралистичките истражувачи, како што се: Кети Карут, Џудит Херман и други ѝ се спротиставуваат претставниците на когнитивистичкиот пристап. Џошуа Педерсон, на пример, потпирајќи се на работата на Ричард Мекнали (Richard McNally) и други когнитивни научници, во статијата „Говор, траума: кон ревидираното разбирање на теоријата за книжевната траума“ дава аргументи против постструктуралистичката Карутова теорија на траума и вели: „... трауматската амнезија е мит и жртвите можат да изберат да не зборуваат за своите трауми, има малку докази дека тие не можат“ (Pederson 2014: 334). Педерсон, во текстот „Когнитивни пристапи кон траумата и литературата“ (Pederson, 2020: 221–222), елаборира зошто се случува заборавањето, наведувајќи ги сознанијата на психолозите Анке Елерс (Anke Ehlers) и Дејвид М. Кларк (David M. Clark), изнесени во статијата „Когнитивен модел на посттрауматското стресно растројство“ (2000) дека трауматските и нетрауматските сеќавања се кодирани различно. Надоврзувајќи се на овие сознанија тимовите, предводени од британскиот психолог Крис Бруин (Chris Brewin), во статијата „Наметливи слики во психолошки нарушувања: карактеристики, нервни механизми и импликации за третман“ направиле разлика меѓу ситуационски достапни мемории (SAM) и вербално достапни мемории (VAM). Според нивните истражувања, првите се „засновани визуелно“ и „не можат да се асоцираат свесно“, додека вторите можат свесно да се асоцираат и да се изразат со зборови (Pederson 2020: 221–222). Бруин и соработниците (2010) тврдат дека кај жртвите со ПТСН се случува грешка, така што многу информации што вообичаено би биле зачувани како VAM, се складираат како SAM.

Овие два различни пристапи кон толкувањето на молчењето на жртвите на посттрауматското стресно растројство можат јасно

да се препознаат во наративот на романот на Стојановски. Од една страна е присутен молкот и неможноста на девојката Сара да го објасни исчезнувањето на Антон, а од друга страна се јавува сомнежот и неверувањето на мајката Каја дека Сара навистина не може да се сети како се одвивал настанот и што се случило точно. Поради тие сомнежи дека Сара избира да не зборува за несреќата, расте притисокот придружен со изразена агресивност кон неа и кон нејзиниот избор.

Агресивност

Мајката Каја е поблиска емотивно со синот и чувствува неизмерна болка, која ја изразува со агресивно однесување кон сите околу неа. Таа агесијата најпрвин ја насочува кон полицеот, кого, како што забележува Кристијан: „строго го погледна. Дишеше луто и го гледаше презриво, можам да забележам дека сака да му ја истргне шољата кафе од рацете и да му ја удри од глава. И бев сигурен дека нешто ќе му свика, но сепак се предомисли“ (Стојановски 2021: 17).

Агресивноста потоа расте и се насочува кон можните сторители на траумата, кон исчезнатата девојка, кон нејзините родители и повторно кон Сара кога таа се појавува ненадејно. Сознанието дека Сара се вратила, а Антон сè уште го нема, ја исполнуваат со гнев, но и со надеж дека тој ќе се врати и дека Сара сигурно знае каде е тој. Затоа, кога сопругот ѝ ја соопштува веста дека Сара се вратила, секавично и налутено го испрашува: „кога дошла?, како се вратила?, што рекла?, како изгледа?, зошто не нè контактирала порано?“ (Стојановски 2021: 46). И кога дознава дека Сара одбива да зборува, агресивноста кон девојката и кон нејзините родители се претвора во болен врисок бидејќи очекуваната помош за расветлување на случајот не доаѓа.

Она што современите психијатри го објаснуваат, дека раздразливоста и нападите на гнев и на агесија можат да бидат производ на повторното одигрување на траумата од минатото (Kozarić-Kovačić, D., Kovačić, Z., Rukavina, L. 2007) се однесува и на несоодветните реакции на Каја. Најверојатно, Каја одново ја доживува истата траума при ненадејното појавување на Сара. Таа повторно се вознемирува надевајќи се на поволен резултат, кој

конечно исчезнува поради молкот на девојката. Меѓутоа, евидентно е дека зад непријателството и агресијата на Каја кон девојката Сара стои длабоката болка и тагата за исчезнатиот син.

Тага

Тагата, како што објаснува филозофот и тренерот за личен развој Ханс Греланд, се јавува кога нешто ќе изгубиме. Но „тагата не е само однос кон отсутноста, таа е и копнеж кон она што недостасува... на кое му даваме вредност“ (Grelan 2007: 79). Бидејќи тагата е дел од нашиот предрефлексивен вредносен систем, тој смета дека таа не е производ на размислување, туку дека е спонтан однос кон светот, односно кон отсутноста во светот што си го претставуваме ние преку процесот на мечтаење за нешто што ни било драго. Тагата е „индиректно искажување љубов (приврзаност) кон саканите личности (предмети или можности) кои нè напуштиле“ (Grelan 2007: 80). Најдлабока тага чувствуваат оние што се најблиски со отсутната личност, оние чија приврзаност е најсилна, каква што е љубовта на мајките кон своите деца со кои некогаш биле едно цело. И самата состојба да се изгуби нешто што некогаш било дел од нас (од нашето себство), нешто што некогаш многу сме го сакале, ја поттикнува тагата. Размислувајќи во тој контекст можеме да заклучиме дека тагата значи да се игубиме себеси.

Тагата е процес, кој мораме да дозволиме да се случи и низ кој мораме да поминеме, за да можеме да се вратиме повторно во животот. Мајката Каја се труди да ја излечи тагата со промена на животната средина и на своите досегашни интереси. Таа се разделува со сопругот, своеволно се пензионира и живее сама со спомените длабоко врежани во нејзината потсвест. Единствена преокупација ѝ е грижата за трауматизираното куче на кое му се посветува затоа што ја потсетува на син ѝ, кој многу сакал кучиња. Но, со тој начин на живот, таа се губи себеси и своите интереси. Одлучно ја одбива и понудата, од некогашната пријателка и колешка, да се врати повторно на работа. Очајува во својата самотија, тешко справувајќи се со новонастанатата ситуација.

Отсутноста на саканата личност, покрај тоа што предизвикува длабока тага, остава и болна трага во животите на оние што продолжуваат да живеат со сеќавањата за оние што не се веќе меѓу нас. Таа болка е толку посилна затоа што се работи за исчезнување на сопственото дете.

Болка

За одбележување е примената на постапката на раскажување во прво лице, која го прави романот сугестивен, непосреден, со впечатливи пасажи, кои длабоко ја разоткриваат интимата на јунаците, нивните неизлечиви болки и страдања. „Јас сум безначајна, но имам чувство дека нешто важно ми се измолкнува“ (Стојановски 2021:163), со омаловажување гледа кон самата себеси г-ѓа Новитцка (некогашната девојка Сара), потоната во неизмерна болка по трауматските искуства од младоста.

Психолозите и невронаучниците постојано ја истражуваат траумата и го подобруваат нашето разбирање за неа. Повеќето од нив тврдат дека имаме уште многу да научиме за начините на кои мозокот и телото ја обработуваат психичката болка. Еден од начините е секако длабоката тага поради неможноста да се надомести загубата, која, во некои случаи, може да прерасне во апатија, па дури и во отуѓување од пријателите и од средината во која се одвивал дотогашниот живот. Единствено што чувствува г-ѓа Новитцка е здодевната тишина и задушливоста на осаменоста, која ја притиска и ја пече, оставајќи длабоки рани во нејзината крива душа.

Начинот на кој е претставен трагичниот настан во третиот дел од романот, презентира преку доживувањата на г-ѓа Новитцка, по многу нешто се разликува од останатиот роман. Имено, наративот е непрекинат и дифузен со нагласување на многу нејасни доживувања, кои испливуваат од нејзината потсвест. Тоа е наратив прилагоден да ја изрази траумата со сите нејзини болни преживувања и непознаници и се должи на начинот на кој реагира Сара на траумата. Имено, тим од психолози, предводени од Рут Ланиус (Ruth Lanius), набљудувајќи различни реакции на иста траума кај различни индивидуи, утврдиле дека постојат два типа реакција. Сара очигледно спаѓа во оние типови

со „суштински дисоцијативна презентација, која вклучува искуство на изменети состојби на свест поврзани со траумата (TRASC)“ (Frewen & Lanius 2015: 4), наспроти реакциите на нејзината мајка Вероника, која спаѓа во типовите на кои „им недостигаат дисоцијативни елементи, кои чувствуваат вознемиреност која се одвива во рамките на нормалата (NWC)“ (Frewen & Lanius 2015: 4).

Морални дилеми

Читателот на овој роман останува зачуден пред бројните морални дилеми, кои се отвораат пред него. Стоејќи длабоко запретан во незнаењето и во претпоставките, се запрашува себеси што им се случило точно на исчезнатите јунаци? Во што биле вмешани? Дали врз нив било извршено некакво насилство? Дали биле само неми сведоци на туѓи злодела или и самите имаат вина? Дали сообраќајната несреќа се случила од невнимание, а исчезнувањето на возачот е поврзано со избегнување одговорност? Овие и многу други прашања ќе останат neodговорени бидејќи се прекриени со превезот на отсутното (преку ликот на исчезнатиот Антон) и длабоко се закопани во молкот на мистериозниот лик на Сара.

Недофатливоста на вистината предочена преку раскажувањето од перспектива на госпоѓа Новицка ни отвора една друга димензија на текстот. Како што самиот автор објаснува во едно интервју дадено за дневниот весник *Нова Македонија*: „Ова гледиште на крајот од романот треба да ни укаже дека, во одреден миг, вистината и реалноста што ни биле на толку близок допир, лесно се претвораат во далечен и неразбирлив спомен. Она што цврсто сме го познавале и засведочиле еден ден може да стане тајна и за нас самите, каква што била и за сите други“ (Стојановски 2022). Романот останува отворен, со безброј недоречености, прашања и дилеми, кои остануваат neodговорени и никогаш нема да бидат разоткриени бидејќи остануваат заробени во потсвеста на исчезнатата девојка – веќе остарената госпоѓа Новицка. Од време на време се појавуваат како краток проблесок или потиснати нејасни соништа измешани со реалноста. Со ваквиот

концепт на отворени неодговорени прашања, празнини и нејаснотии во текстот авторот Стојановски ја потврдува тезата дека книжевното претставување на траумата ја отвора тезата за „нечитливото“, „неискажливото“ нејзино толкување. До истата констатација доаѓаат и теориските размислувања за односот меѓу јазикот и траумата обележан со синтагмата „недофатливо искуство“.

Заклучок

Искажувањето на траумата во овој роман се одвива преку другите, преку нивните перцепции и приказни, преку влијанијата што ги остава мистериозното исчезнување или отсуството на главниот протагонист врз најблиските, преку нивните согледби, емоции и страдања. Тие се јавуваат како наратори, кои ја прераскажуваат приказната во рамките на своите светогледи. Со ваквата структура приказната се става во рамка или во контекст, кој го дистанцира вистинскиот настан од приказните за него.

Отривањето на мистериозното исчезнување е основниот мотив, кој го влече целото дејствие напред и околу кое, како концентрични кругови, се плетат прераскажаните искуства на родителите на настраданите. Околу нивните доживувања, емоции и страдања се одвива и теориската анализа на романот, која, во себе, ги вклучува главните постулати на современата теорија на траумата, како што се: недостатокот на сеќавање, доцнењето или повторувањето на вознемирувачкиот настан, недофатливоста на траумата со посредство на говорот.

Користејќи ги овие теориски сегменти, авторот Стојановски ја гради главната структура на романот, која се карактеризира со директно поставување на проблемот, преку раскажувањата на трите наратори: Кристијан, Каја и г-ѓа Новицка. Изборот на авторот се потпира на ставот дека романот мора да биде предизвикувачки по форма за да може да им поставува прашања на читателите. Оваа форма на книжевен израз, тој ја поврзува со фактичкото доживување на траумата и на тој начин го постигнува ефектот на провоцирање на совеста на современиот читател.

Самата рамка на фикцијата и оставањето на неразрешени прашања, кои се однесуваат на толкувањето на мистеријата, се однесуваат на најважните поставени прашања од авторот, а тоа

се: може ли траумата да се излечи и до кој степен? Одговорите секако не ги дава авторот, туку тоа се очекува да го сторат читателите.

Литература/References:

- Бауман, Зигмунд. (2005). *Посмодерна етика*. Скопје: Темплум. [Bauman Zygmunt. A Postmodern ethics. Skopje:Templum]. (In Macedonian)
- Caruth, Cathy. (1995). *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Caruth, Cathy. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Felman, S. and Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, London: Routledge.
- Freud, Sigmund. (1953–74) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, trans.J. Strachey, London: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. (1950) “Remembering, Repeating and Working-Through (Further Recommendations on the Technique of Psychoanalysis II) [1914]”, in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 12 (1911–1913), J. Strachey and A. Freud (eds), London: The Hogarth Press, 145–157.
- Frewen, P. and Lanius, R. (2015) *Healing the Traumatized Self: Consciousness, Neuroscience, Treatment*. New York: Norton.
- Grelan, Hans. H. (2007). *Filozofija osećanja*. Beograd: Geopoetika. [Grelan. Hans. H. 2007. Philosophy of feeling. Beograd: Geopoetika]
- Hecht David: (2013). „The Neural Basis of Optimism and Pesimism”. *Experimental Neurobiology*. September, 22 (3): 173-199. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3807005/> (accessed April 1, 2024)
- Јачевска, Сања. (2022). Лесно е да обвиниш секого, исто како и да не обвиниш никого. (интервју со Стојановски, Давор) *Нова Македонија*. 8.06.2022 [Jačevska Sonja. It is as easy to blame everyone as it is to blame no one. (interview with Stojanovski, Davor) *New Macedonia*. 8.06.2022] (In Macedonian) <https://novamakedonija.com.mk/prilozi/lik/lesno-e-da-obvinish-sekogo-isto-kako-i-da-ne-obvinish-nikogo/> (accessed April 1, 2024)
- Kozarić-Kovačić, Dragica, Kovačić, Zrinka, Rukavina, Lea. (2007). *Posttraumatski stresni poremećaj [Posttraumatic stress disorder]*. https://www.researchgate.net/publication/27205970_Posttraumatski_stresni_poremećaj (accessed April 1, 2024). (In Croatia)
- Pederson, Joshua. (2018). “Trauma and Narrative”, in J. R. Kurtz (ed.) *Trauma and Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 97–109.
- Pederson, Joshua. (2014). „Speak, Trauma: Toward a Revised Understanding of Literary Trauma Theory”. *Narrative*. October 22(3): 333-353.
- Стојановски, Давор. (2021). *Ноќите кога заспивавме во Помпеја*. Скопје: ИЛИ-ИЛИ. [Stojanovski, Davor. (2021). *The nights when we fell asleep in Pompeii*. Skopje: ILI-ILI] (In Macedonian)

Sütterlin, Nicole A. (2020). „History of trauma theory”. In *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. (Edited by Davis Colin and Meretoja Hanna). Routledge the Taylor & Francis Group: London and New York.

**Современото општество во културата, во
јазикот и литературата**

**Modern Society in Culture,
Language and Literature**

УДК: 821.163.3.09-1 Груевска-Маџоска С.
DOI: 10.55302/PS24222109s

**ТРАУМАТА И НЕЈЗИНОТО АРТИКУЛИРАЊЕ ВО
ПОЕТСКАТА ЗБИРКА ПРЕМРЕЖЈА ОД СИМОНА ГРУЕВСКА-
МАЏОСКА**

Гоце Смилевски

Институт за македонска литература, Скопје
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: Симона Груевска-Маџоска, поезија, траума, меморија, болест, смрт, загуба.

Резиме: Книжевните студии на траумата (*Literary trauma studies*), својот истражувачки фокус го ставаат на начините на кои личното искуство се трансформира во книжевно дело и на улогата, која, во тоа преобликување го играат јазикот и меморијата. Поезијата, со: својата елиптичност, симболиката и синтаксичките синкопи, може да ги долови најсуптилните нијанси на трауматските искуства и со нивна помош да го изрази преку зборови она што првично е неискажливо во траумата. Овој текст ги анализира песните од стихозбирката *Премрежја* од Симона Груевска-Маџоска, применувајќи ги најновите сознанијата од полето на културолошките и на книжевните студии поврзани со траумата.

**TRAUMA AND ITS ARTICULATIONS IN THE POETRY BOOK
ORDEALS BY SIMONA GRUEVSKA – MADŽOSKA**

Goce Smilevski

Institute of Macedonian Literature, Skopje
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: Simona Gruevska – Madžoska, poetry, trauma, memory, illness, death, loss.

Summary: Literary trauma studies place their research focus on the modes in which personal experience is transformed into a literary work, and the role that language and memory play in that transformation. Poetry with its ellipses, symbolism and syntactic syncopations, can capture the

most subtle nuances of traumatic experiences, and through them express in words what is initially unspeakable in trauma. This text analyzes the poems from the poetry collection *Ordeals* by Simona Gruevska - Madžoska, applying the latest theoretical reflections from the field of cultural and literary studies related to the trauma.

Траумата и нејзиното претставување во книжевноста се дел од главните преокупации на современата литературна теорија и критика. Изразот *траума*, кој доаѓа од старогрчкиот збор за *рана* (*τραῦμα, traîma*), првобитно се однесувал на физичка рана, но во текот на деветнаесеттиот век тој започнува да се поврзува со емоционалните рани: „Траумата се однесува на психолошка повреда, трајно оштетување сторено на поединци или на групи, предизвикано од трагични настани или од тешки неволји“ (Davis; Meretoja, 2020: 1). Прашањата за траумата стануваат особен предизвик за науката по 1990 година, откако *Американската психијатриска асоцијација* официјално го вреднува феноменот на психолошката траума и ги дефинира карактеристиките и симптомите на болеста, која наскоро ќе стане позната како пост-трауматско стресно пореметување (*Post-Traumatic Stress Disorder*, или скратено: *PTSD*). Отворањето на овие прашања, дефинирањето на траумата и потрагата по одговори поврзани со неа, резултираат со создавање на Студии на траумата (*Trauma studies*), со кои се поврзани низа истражувања, кои се занимаваат со ова подрачје. Студиите на траумата во последните неколку децении се од големо значење за културолошките и за книжевните студии, овозможувајќи една нова теориска подлога за проучување на книжевните дела. Во овој текст ќе се обидам да ги применам најновите сознанијата од полето на културолошките и на книжевните студии поврзани со траумата при анализа на песните од стихозбирката *Препрежја* од Симона Груевска-Маџоска, поетеса и реномирана македонистка, професорка во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје.

Како што наведуваат Колин Дејвис и Хана Меретоја во воведот кон компендиумот, кој се однесува на тематизирањето на траумата во книжевноста, „теоријата на траумата произлегува од сложената интеракција меѓу страдањето, правото, етиката и медицината. Книжевните студии на траумата (*Literary trauma*

studies), како засебна гранка на дејност во хуманистичките науки има своја сопствена, но и поврзана и меѓузависна генеалогичка“ (Davis; Meretoja, 2020: 3). Во изминативе неколку децении траумата, која некогаш била интерес исклучиво на медицински специјалисти и истражувачи, стана критичка парадигма, која има големо влијание врз современата: антропологија, историографија, социологија, како и на книжевната и на културолошката теорија. За жал, за разлика од романот и, пред сè, исповедната, мемоарската проза, кои се доминантен интерес на теориските истражувања на траумата во книжевноста, поезијата е занемарна. Осврнувајќи се на овој проблем, теоретичарот Чарлс Армстронг, во својата студија „Траумата и поезијата“, вели: „... додека книжевната анализа на траумата и меморијата имаа полза од интердисциплинарната природа на полето во кое хуманистичките науки дејствуваат заедно со општествените науки, психологијата и другите подрачја на проучување, превладувачкиот наративен фокус на тоа поле претпоставува дека облиците на пишување, кои се одликуваат со лирски и, во помала мера, драмски облици, се занемарени. Акцентот кој културолошките студии го ставаат на популарната култура, несомнено ја има влошено ваквата состојба бидејќи поезијата ретко има масовна привлечност.“ (Armstrong, 2020: 296). Ваквиот нерамномерен интерес, односно фокусираноста на прозата, а занемарувањето на поезијата, претставува несомнен недостаток на културолошките студии и на книжевните студии на траумата затоа што еден од највпечатливите начини на кој се изразува психата е токму преку фигуративниот говор, кој е карактеристичен за поезијата. Оттаму, поезијата, поради: својата елиптичност, симболичност и синтаксичките синкопи, може да ги долови најсуптилните нијанси на трауматските искуства, повпечатливо и поверодостојно од другите форми на книжевен израз.

Поетската збирка *Премрежја* уште со својот наслов асоцира на трауматски искуства. Тоа го посочува и еминентната книжевна теоретичарка Лидија Капушевска-Дракулевска во својот поговор кон стихозбирката: „Веќе самиот наслов на поетскиот ракопис упатува на доминантната тематика на овие стихови: премрежјата, болката, загубата, смртта.“ (Капушевска-Дракулевска, 2022: 58). Поаѓајќи од тезата на Слотердајк дека *поезијата произлегува од*

жиговиџе на душайџа, Капушевска-Дракулевска констатира дека „Груевска-Маџоска тргнува од индивидуалните, од најинтимните душевни *џејџоваџи*, кои, низ поетскиот израз, добиваат универзално и сеопшто значење зашто болката, загубата на саканото суштество, сеќавањата, копнежите и соништата, иако имаат лично име (книгата е посветена на ќерката Кристина), тие се суштински дел од сечиј човечки живот“ (Капушевска-Дракулевска, 2022: 58). Загубата и болката поради разделеноста, предизвикана од смртта, се присутни од самиот почеток на стихозбирката. Во песната „Две половини“ поетскиот субјект вели: „Не можев ни да претпоставам / дека од нашето едно / ќе станеме две толку далечни половини.“ Едновременно, со болката, поради загубата, суштествува и надежта за повторна средба, но и сомнежот во нејзиното остварување: „Ме обви со постојан страв и неизвесност / дали пак некогаш ќе те најдам / за да станеме повторно едно.“ На крајот од песната надежта за надминување на загубата одново се раѓа: „Можеби таму, во густата, темна шума, / додека талкаш сама, случајно ќе се сретнат / нашите две темнини / и ќе се спојат во облак од ѕвезди.“ (Груевска-Маџоска, 2022: 10). Трепетот предизвикан од судирот меѓу надежта во повторната средба и сомнежот се присутни и во песната „Тајната на животот и смртта“:

„Ќе се сретнеме ли некогаш пак,
 ќе се гушнеме долго или
 само душите ќе ни се сретнат.
 Никој не ја знае тајната на животот и смртта.
 Сè уште.“

(Груевска-Маџоска, 2022: 27).

Говорејќи за траумата предизвикана од загубата и за процесот на жалење во *Жалење и меланхолија*, Зигмунд Фројд го дефинира жалењето како реакција на загубата на сакано суштество, татковина, слобода, идеал. „Кај некои луѓе,“ вели Фројд, „наместо жалење се појавува меланхолија“. Меланхолијата, како главни карактеристики, ги има „особено болната депресивност, престанокот на интересот за надворешниот свет“ (Freud, 2006: 310). Во таа состојба, предизвикана од траумата на

загубата, субјектот е разделен меѓу нагонот за живот и нагонот за смрт, меѓу потребата да се исчезне и стремежот да се преживее. Една од песните во *Премрежја* во кои се изразени овие два спротивни и спротивставени стремежи е песната „Сила“: „Боже, дај ми сила да станам, / денот да го поминам, нокта да ја дочекам“ (Груевска-Маџоска, 2022: 30). Во текот на процесот на жалењето е активирано опсесивно присеќавање, преку кое, ожалостениот, го оживува, во својата психа, постоењето на изгубениот објект, заменувајќи го реалното отсуство со имагинарно присуство (Freud, 2006: 311). Во песните од *Премрежја* присеќавањето е состојбата на свеста со која поетскиот субјект постојано одново му се враќа на минатото, исполнувајќи ја со него својата сегашност. Заедничките доживувања на конкретни места, од Бистра и Маврово, до Париз, се дел од тие присеќавања, но уште поголем дел се и оние секвенции, фрагменти од минатото, кое го прават толку присутно отсуството на ќерката. Во песните на Груевска-Маџоска тоа имагинарно присуство на изгубеното драго суштество честопати не е плод на присеќавање и навраќање кон минатото, туку на имагинарна сегашност, ставено или во свет, кој, од самиот поетски субјект, е потенциран како имагинарен (како во песната „Зумбули“, која почнува со стихот „Во некој измислен свет“ Груевска-Маџоска, 2022: 12) или во свет, кој е метафизички. Таа насушна потреба за постојано оживување на изгубеното драго суштество во својата психа силно е изразена во песната „Една година“:

„Една година без тебе како вечност,
а сепак, како никогаш да не сме се поделиле,
станувам и легнувам со тебе,
те носам на прошетка, на одмор,
на работа и дома, те сонувам.
Една година – многу или малку,
а сепак како да не е,
те носев под срцето девет месеци,
ќе те носам во срцето засекогаш,
мило мое чедо.“

(Груевска-Маџоска, 2022: 34).

Пишувајќи за односот меѓу болеста и траумата, Џо Вининг се повикува на изразот сиромашност на јазикот (poverty of language), кој го има употребено Вирџинија Вулф, која, говорејќи за својата болест, се осврнува на немоќта на јазикот во целост да го искаже трауматското искуство на соочувањето со болеста и болувањето, на „суштинската неможност да ги изрази тие интензивни физички и ментални искуства преку зборови и наративна форма“ (Winning, 2020: 267). Осврнувајќи се на автори, кои, во книжевна форма, изразуваат слични искуства, како она на Вулф, Вининг во нивните искази ја наоѓа способноста „и покрај длабоките препреки во искажувањето на болката и болеста преку јазикот, и разорното дејство на тие состојби на наративното формирање, (...) сепак самиот чин на раскажување на настаните, самоприкажувањето во пишан облик, се начин за реконструирање на идентитетот и субјективноста, затоа што раскажувањето и себството се блиско поврзани“ (Winning, 2020: 268). Па, оттаму и тоа има еден вид исцелувачко дејство, на повторен допир на субјектот со самиот себе, по периодот на отуѓувањето од себе, кое може да настане под влијание на болеста и на болката. За тие фази на соочувањето со болеста, во кои спаѓа и одвојувањето-/отуѓувањето од своето тело и од себството, и повторното приближување кон нив, преку согледувањето на телото и душата како комплементарни димензии на себството, говори песната „Болест“:

„Го посматрав отстрана моето болно тело.

Не чувствував болка зашто бев некаде далеку
додека тоа се мачеше да преживее.

(...)

Ми излегоа слики и спомени

како да се од вчера и

не верував дека ги памтам.

О мое тело!

Слика на мојата душа!“

(Груевска-Маџоска, 2022: 45).

Песната „Тешка дијагноза“ почнува со темата на болеста, но тоа не е песна само за таа траума на болеста, туку и за губењето

на сопственото дете. Оттаму, „Тешка дијагноза“ ни претставува еден сосема поинаков аспект на пишувањето за болеста од оној за кој говори Вининг кога се осврнува на делата, кои ги анализира во својата студија. Во песната на Гревска-Маџоска станува збор за субјект, кој не само што ја реконструира својата субјективност, своето Јас, преку текстуализирањето на болеста, туку говори и за подготвеност за жртвување на својот живот, на своето Јас, за животот на своето дете:

„Докторот ми кажа тешка дијагноза,
итна операција.
Се чудеше дека дијагнозата е моја,
зашто му личев на исклучително здрава.
Следуваа тешки зафати,
тешко закрепнување.
Бог ми подарил уште еден живот.
Скапо платен.
Цената огромна,
да останам без тебе.
Тебе не те дочував.
Да можев да му понудам спогодба
на Бога – мојот живот за твојот,
тоа ќе го сторев.“

(Груевска-Маџоска, 2022: 28).

Повикувајќи се на научниците (Мег Јенсен, Ли Гилмор, Кејт Даглас), кои, низ призмата на неврологијата, ги проучуваат резултатите на процесот на пишувањето, Курвет-Каосаар укажува на терапевтскиот потенцијал на автобиографското пишување, кој покажува дека изразувањето на личните трауматски искуства преку „автобиографски наративи од различен вид, има моќен потенцијал да доведе до исцелување“ (Kurvet-Käosaar, 2020: 310). Таа исцелителна моќ на автобиографското искажување на траумата Симона Груевска-Маџоска ја изразува во стиховите од „Песната“: „Песната – лек / за болна душа.“ (Груевска-Маџоска, 2022: 40).

Траумата, која се заснова на физичка или на психичка повреда, која остава долготрајни ментални лузни на субјектот, кој ја искусил траумата, претставува личен одговор на драматични настани, кои влијаат на емоционалното и/или на когнитивното функционирање и можат да предизвикаат долготрајни психолошки изместувања. Истражувајќи ги настанокот и развојот на теоријата на траумата, Никол Сутерлин посочува дека таа „се сосредоточува на односот помеѓу зборовите и траумата и ни помага да ја прочитае траумата со помош на книжевноста“, а она што е особено важно во истражувањето на теоретичарите, кои се посветиле на оваа област, е тоа што „го воочиле блискиот меѓуоднос помеѓу раната и зборот, помеѓу траумата и книжевноста, па дури и меѓу траумата и јазикот“ (Sütterlin, 2020:18). Двајца од најеминентните истражувачи на полето на траумата, чии дела се преведени и на македонски јазик (Џудит Луис Херман со *Траума и закрепнување: од домашно злославување до полицијски терор*, и Бесел ван дер Колк со *Телото ѝамаеи: мозокои, умои и шелои во лекуваеи на траумата*), надоврзувајќи се на наследството на теориите на Фројд за функционирањето на човековиот ум, ја артикулираат својата согледба на траумата како амнезичка и неискажлива. Песната „Глас“ од стихозбирката *Премрежја* зборува токму за неискажливоста на траумата, немојтата пред болката и загубата:

„Го изгубив мојот глас.

Онемев.

Бесшумно излегуваа зборови од моите усни

што само јас ги разбирав.

(...)

Немост. Онеменост. Вчудовиденост.

Нешто толку обично како глас.

А јас не можам да го изустам.“

(Груевска-Маџоска, 2022: 46).

Овие стихови спаѓаат во оние песни од стихозбирката *Премрежја*, кои сведочат за искуството дека една од најтешките фази во преживувањето на траумата е фазата во која субјектот се

обидува да го артикулира искуството, кое го предизвикало страдањето. А токму преку артикулирањето на тоа искуство субјектот, кој ја доживеал траумата, може да најде утеха и средство преку кое ќе започне закрепнувањето. Веќе подолго време сè повеќе психолози гледаат на споделувањето на искуството како на неопходен терапевтски сегмент во соочувањето со последиците на траумата. Истражувањата на Џејмс Пенебејкер ги откриваат предностите на споделувањето наспроти потиснувањето, репресијата и инхибицијата на емоцијата (Pannebaker, 1995: 6), при што претворањето на емоциите и сликите во зборови ги трансформира начините на кои субјектот ја согледува и ја сфаќа траумата, водејќи кон нејзино прифаќање.

Надоврзувајќи се на ставовите на теоретичарите на човековата психа, кои се однесуваат на парадоксалноста дека она што не може да се спознае, не може да биде опфатено преку јазикот, но може да биде претставено низ симболи и алегии, па на тој начин станува познато и може да се говори за него, Ени Финч вели: „Парадоксот изгледа јасен: она што не може да се содржи во зборовите, содржано е во зборовите. Силата на овој парадокс е во тоа што вообичаените зборови кои ги употребуваме во секојдневниот говор се трансформираат бидејќи поезијата ги чини моќни“ (Finch, 2005: 55). Токму од наведената перспектива за парадоксот на моќта/немоќта на јазикот и зборовите кога станува збор за артикулирањето на траумата, може јасно да се согледа *Премрежја* од Симона Груевска-Маџоска. Впрочем, и самиот наслов на поговорот на Капушевска-Дракулевска кон ова дело, „Гласноговорник против смртта и немошта“, јасно укажува на тоа дека станува збор за поезија, која победува во борбата против немошта и неискажливоста, која ги носи траумата.

Литература/References:

- Груевска-Маџоска, Симона. (2022). *Премрежја*. Скопје: МИ-АН. [Gruevska – Madjoska, Simona. (2022). *Premrežja*. Skopje: MI-AN]. (In Macedonian).
- Капушевска-Дракулевска, Лидија. (2022). „Гласноговорник против смртта и немошта.“ Во: Груевска-Маџоска. *Премрежја*. 58–59. Скопје: Ми-Ан. [Kapuševska – Drakulevska, Lidija. (2022). “Glasnogovornik protiv smrtta i nemosta.” Vo: Gruevska – Madjoska, Simona. (2022). *Premrežja*. 58-59. Skopje: MI-AN]. (In Macedonian).

- Armstrong, Charles I. (2020). "Trauma and poetry." In: Colin, D, Meretoja, H. (ed.). *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. 296-304. London, New York: Routledge.
- Colin Davis and Hanna Meretoja. (2020). Introduction to literary trauma studies. In: Colin, D, Meretoja, H. (ed.). *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. 1-8. London, New York: Routledge.
- Finch, A. (2005). *The body of poetry: Essays on women, form and the poetic self*. Michigan: University of Michigan Press.
- Freud, Sigmund. (2006). *The Penguin Freud Reader*. New York, London: Penguin Books.
- Kurvet-Käosaar, Leena. (2020). "Trauma and Life-Writing." In: Colin, D, Meretoja, H. (ed.). *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. 305-316. London, New York: Routledge.
- Pennebaker, James W. (1998). *Emotion, Disclosure, and Health: An Overview*. In: James W Pennebaker, J. W. (ed.), *Emotion, Disclosure, and Health*. 3-11. Washington DC: American Psychological Association.
- Sütterlin, Nicole A. (2020). "History of trauma theory". In: *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. 11-22. London, New York: Routledge.
- Winning, Jo. (2020). "Trauma, illness and the medical humanities." In: Colin, D, Meretoja, H. (ed.). *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. 266-274. London, New York: Routledge.

Рецензии и информации

Reviews and Information

УДК: 016:050(497.11)"1926/1928"(049.32)

016:930.85(497.11)"1926/1928"(049.32)

DOI: 10.55302/PS24222121k

**У РИТМУ ПРОШЛОСТИ. КУЛТУРНИ ДОМЕТИ КРАЉЕВИНЕ
СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА**

**(Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Краљевине Срба,
Хрватца и Словенаца: 1926–1928*. Београд: Институт за књижевност
и уметност, 2023, 660 стр.)**

Лариса Костић

Институт за књижевност и уметност, Београд
larisa.kostic@ikum.org.rs

**IN THE RHYTHM OF THE PAST. THE CULTURAL RANGE OF
THE KINGDOM OF SLOVENES, CROATS AND SERBS**

**(Bojan Đorđević, *Letopis kulturnog života Kraljevine Srba, Hrvata i
Slovenaca: 1926–1928*. Beograd: Institut za književnost i umetnost,
2023, 660 str.)**

Larisa Kostić

Institute for Literature and Arts, Belgrade

Најновија монографска студија Бојана Ђорђевића објављена је као 37. том у оквиру едиције „Историја српске књижевне периодике“, чиме се придружује низу релевантних књижевних и историографских истраживања часописа и новина. Овим издавачким подухватом наставља се традиција континуираног и вишедеценијског проучавања књижевне и културне историје у Институту за књижевност и уметност. Аутор је својим ранијим књижевноисторијским и библиографским доприносима већ значајно обогатио поменућу едицију, која се од 1988. године развија у оквиру институтског пројекта, а данас одељења посвећеног проучавању српске периодике. Ова едиција истиче се не само по ауторским научним монографијама и опсежним зборницима радова, већ и по детаљно обрађеним референтним студијама које пружају аутентичну реконструкцију књижевног и културног

живота кроз странице периодике, представљајући централно место за окупљање и презентацију истраживачких резултата.

Претходни библиографски доприноси и научни резултати Бојана Ђорђевића у форми капиталних референтних дела обухватили су периоде од 1915. до 1918. године и од 1941. до 1944. године. Ове библиографије осветљавају књижевне и културне догађаје два ратна периода, пружајући увид у тадашње књижевне трендове, културне манифестације и друштвене динамике. На примеру библиографије која обухвата период од 1915. до 1918. године, а коју је Ђорђевић припремио у коауторству са Драганом Грујић и Горданом Ђоковић, могуће је анализирати учешће периодичких листова попут *Правде*, *Београдских новина*, али и других, не мање важних ратних српских листова који су штампани у Солуну и на Крфу. Друга библиографија Бојана Ђорђевића, која покрива период од 1941. до 1944. године, пружа увид у културна и књижевна збивања током Другог светског рата у окупираној Србији.¹ Проучавање ових извора омогућава нам да истражимо како су се књижевност, уметност, музика и филм развијали у околностима рата и како су се књижевници и уметници носили са политичким и друштвеним притисцима. Поменуте библиографије су драгоцене и јединствени истраживачки алати који истраживачима умногоме олакшавају да прате развој културних прилика и идеолошких тенденција у двоструко окупираној Србији.

У поређењу са претходним издањима летописа објављених у оквиру „Историје српске књижевне периодике“, која су обухватила период од 1904.² до 1925. године, ново издање Бојана Ђорђевића у којем пописује чланке из три најважнија дневна листа – *Политика*, *Правда*, *Време* – доноси значајне иновације у спроведеној методологији и новоуспостављеној структури. Једна од кључних иновација у овом летопису је прелазак са хронолошког на структурални приступ организацији пописаних чланака,

¹ Пописани су чланци листова *Ново време*, *Обнова*, *Наша борба*, *Српски народ* и *Просветни гласник*, како предатни наслови нису штампани током периода окупације.

² Као почетна и прва гранична година за проучавања у оквиру овог серијског издања одабрана је година оснивања *Политике* и *Правде*.

односно библиографских јединица. У претходно објављеним библиографијама, чланци су били класификовани искључиво хронолошки на збирном нивоу свих наслова новина и часописа који су библиографијом били обухваћени. Већ у својим претходним летописима из ратних година, аутор је применио нови организациони приступ који омогућава боље разумевање специфичних културних и уметничких феномена тог времена, као и њихово смештање у одговарајући политички, друштвени и идеолошки контекст. Додатно, на овај начин се читаоцу омогућује увид у специфичну уредничку политику сваког појединачног листа у том периоду, што отвара нове перспективе за истраживање културног и уметничког живота у то време.

У посматраном периоду примећује се све чешће присуство новинских чланака који заступају извештавање са културне сцене. Број библиографских јединица за период од само три године (8.307) упућује на пораст интереса јавности за културни живот, као и на усмеравање медија ка детаљнијем и стручнијем извештавању о култури и уметности. Поред стандардних тема као што су књижевни прикази и уметничке критике, новински чланци све више истражују различите културне догађаје и активности институција. Примећује се пораст интересовања за теме које су раније биле занемарене, попут сукоба међу књижевницима и уметницима, често резултирајући судским процесима. Такође, примећује се пораст интересовања за уметничке форме које су раније биле тривијализоване, као што су фотографија, карикатура и оперета. Посебно је значајан пораст интересовања за чланке о филму, који рапидно стиче популарност, док се у неким случајевима већ сматра уметничким изразом.

У *Лейойису* аутор пружа осврт на кључне еволутивне процесе у српској периодици, истражујући развој жанрова и промене које су условиле владајуће културне парадигме. Његово истраживање представља резултат дугогодишњег искуства и експертизе у области књижевне историографије. Монографија је структурисана на начин који омогућава систематски преглед периода од 1926. до 1928. године. Аутор је детаљно документовао догађаје и феномене културног живота путем подела према годиштима и дневним листовима. *Лейойис културног живота*

Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца: 1926–1928. организационо је подељен је у три основна дела: детаљна уводна библиографска студија, средишњи део летописа (библиографија) и опсежан индекс имена. Чланци су пописани хронолошки, са сваком годином као основним компасним елементом за лакше сналажење, читање и претраживање чланака, док су унутар сваке године издвојена посебне тематске целине из три поменута кључна дневна листа: *Политика*, *Правда* и *Време*. Свака од ових целина додатно је подељена на подтеме које обухватају различите аспекте културног живота. Оваква организација библиографских јединица омогућава систематичан приступ и детаљно истраживање релевантних тема из анализираног периода.

Уводне напомене пружају значајан увид у истраживачке напоре који су претходили изради овог летописа, али и у шире токове развоја периодике на српском и југословенском простору. Кроз синтезу кључних еволутивних процеса у штампи, као и промена у жанровској разноврсности, аутор нас уводи у комплексну панораму културних и уметничких дешавања током три године. Уводна анализа показује да су методолошке иновације овог летописа плод темељног истраживања и дубоког познавања књижевне историје. Аутор у уводу поставља основни контекст и оквир истраживања, истичући значај периода између 1926. и 1928. године за разумевање културних, књижевних и уметничких токова у припремним југословенским годинама. Циљ истраживања је пружање свеобухватног прегледа кључних еволутивних процеса у периодици, као и анализа промена у развоју књижевних жанрова и културних манифестација. Ова анализа отвара пут ка дубљем разумевању културних и уметничких трендова тог периода, истичући важност контекста у којем су настајали чланци.

Библиографија, као средишњи и најважнији део референтне монографије, састоји се од 8.307 јединица које су акрибично и темељно пописане. Чланци су најпре сортирани хронолошки, према годинама, а затим на основу извора / наслова часописа. Додатна класификација чланака реализована је према предметним целинама и рубрикама (Општи део, Књижевност, Сценске уметности (позориште, опера и балет), Музички живот, Ликовни

живот, Филм). Ђорђевић у уводним напоменама наглашава још једно одступање и иновацију у односу на претходне летописе и библиографије објављене у овој едицији, а које се тиче предметне целине којој је требало припојити чланке из области опере и балета. Раније библиографије су показивале несигурност и недоследност у класификацији јединица о овим уметностима, сврставајући их у област музичког живота, док су понекад биле укључене и у област позоришта. Из тог разлога, аутор је одлучио да генерише нову целину под називом „Сценске уметности“ како би тада све заступљенији и опера и балет у Србији добили своје равноправно место међу пописаним чланцима.

Аутор користи мултидисциплинарни приступ истраживању, комбинујући методологију књижевне историографије, библиографије и културологије. Подаци су прикупљени анализом архивске грађе, периодичних извора и релевантне литературе. Важан део методологије представља и анотација сваког чланка, што омогућава детаљније разумевање садржаја и контекста. Анотације су приложене и прилагођене тако да пруже подробније објашњење на оним местима где је то неопходно ради бољег разумевања неког културног феномена или извора чланка. Библиографија је састављена поступком *de visu*, а библиографски опис је урађен према међународном стандарду ISBD(CP). Библиографске јединице су идентификоване и наведене језиком и писмом чланака.

У складу са смерницама и стандардима израде референтне студије, аутор је пружио сву неопходну научну апаратуру како би библиографија била потпуна и заокружена. На крају књиге налазимо студиозан и свеобухватан индекс имена. У овом делу, аутор је пажљиво истражио и пописао имена аутора свих чланака који се налазе у анализираним листовима, као и личности о којима се пише у тим текстовима. Идентификација великог броја аутора кратких прича и фељтона, који нису (адекватно) представљени у књижевним изворима услед изузетно честе употребе псеудонима, одувек је представљала изазов за састављача библиографије. У том смислу, при састављању библиографије, увек је пожељно разрешавање иницијала, непотпуних имена, псеудонима, додавање средњег слова код аутора са истим именом

и презименом, као и утврђивање осталих елемената неопходних за потпуну идентификацију аутора, чему је аутор успешно допринео.

Стандардизовани библиографски опис, по којем су састављене све јединице, прописује јединствене идентификационе елементе, утврђује њихов редослед и начин преузимања, прецизира изворе података и систем симбола који им претходе, одређује њихово значење. Овако усклађен опис омогућава размену библиографских информација у националним и међународним оквирима ради остваривања јединственог библиотечко-информационог система. Систематска класификација ових јединица пружиће свеобухватан хронолошки преглед различитих појава тадашње националне културе и политичких догађаја.

Нови *Леттопис* Бојана Ђорђевића није само сувопарна збирка података о културном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у периоду од 1926. до 1928. године, већ представља студиозан приказ кључних еволутивних процеса тога доба. Кроз систематско истраживање периодике, Ђорђевић открива како су културни и уметнички токови били обликовани политичким превирањима тог времена. Нарочито је важно посматрати овај период у контексту политичке трансформације која је уследила 1929. године, оснивањем Краљевине Југославије. Ова студија истиче значај културних и уметничких тенденција као припреме за кључне политичке промене, пружајући тако дубље разумевање сложених културних динамика тога доба.

Као допринос библиографској дисциплини и истраживањима српске и југословенске књижевности и уметности у међуратном периоду, *Леттопис* наставља рад на досадашњим истраживањима књижевности и културе, фокусирајући се на праћење и анализу периодике, осветљавајући нове аспекте књижевне и културне баштине и усмеравајући пажњу на сагласност са савременим истраживачким потребама и интересима. Његова референтна природа служи као основа за даља истраживања у различитим друштвеним и хуманистичким дисциплинама, укључујући студије историје, књижевности, филма, позоришне и драмске уметности, културологије. Обим и прецизност *Леттописа* пружају

импресиван и вредан извор информација који ће бити од интереса за истраживаче и студенте широм академске заједнице.

УДК: 821.163.41.09-13:398(049.32)

821.16.09-13:398(049.32)

DOI: 10.55302/PS24222129sh

**СРПСКА И СЛОВЕНСКА ЕПИКА У ПОРЕДБЕНОМ
КОНТЕКСТУ: КОРАК КА СИНТЕЗИ**

(Александар Лома, *И на небу и на земљи. Огледи о коренима српске
и словенске усмене епике*. Београд: СКЗ, 2023, 480 стр.)

Марија Шаровић

Институт за књижевност и уметност, Београд

**SERBIAN AND SLAVIC EPIC POETRY IN A COMPARATIVE
CONTEXT: A STEP TOWARDS SYNTHESIS**

(Aleksandar Loma, *I na nebu i na zemlji. Ogledi o korenima srpske i
slovenske usmene epike*. Beograd: SKZ, 2023, 480 pps)

Marija Šarović

Institute for Literature and Arts, Belgrade

Студија *И на небу и на земљи* Александра Ломе, објављена 2023 године у јубиларном колу Српске књижевне задруге, представља својеврсни наставак истраживања покренутих у сјајној и одавно распродатој књизи *Пракосово* (Балканолошки институт САНУ, 2002). Њен поднаслов – „Словенски и индоевропски корени српске епике“ – речито говори о ауторовом интересовању за проучавање српске и шире словенске усмене епике у поредбеном контексту, које је настављено и у новој књизи.

Пракосово је, дакле, полазиште за нову књигу која садржи избор из радова Александра Ломе. Овде сакупљени и објављени радови настајали су у периоду од 2003. до 2021. године. Радови су уобличени у релативно заокружену целину састављену од четири засебна поглавља, од којих свако одражава и засебне нити и сфере ауторових истраживања. Све их пак обједињује схватање усмене поезије као чувара древних митолошких представа. Ова схватање изношено је и у радовима ранијих историчара религије и компаративних митолога, најпре Веселина Чајкановића и Жоржа Димезила, на чијим основама Лома даље развија мисао о

српским епским песмама као више или мање историзованим и христијанизованим обрадама прастарих епских сижеа.

Остајући у непрекидном дијалогу са претходећим *Пракосовом*, студија *И на небу и на земљи* садржи радове шире или уже повезане с проблематиком *Пракосова*, од којих сваки у средишту интересовања чува словенску усмену епiku.

Текстови у књизи распоређени су у четири тематске целине: „Загробни корени јуначке песме“, „Језик и стих: прасловенско и праиндоевропско наслеђе“, „Вукодлаци, живи мртваци: ратнички обреди и епска поезија“ и „Епски простор и време: космолошке и егзистенцијалне равни“. Уводни текст, који се наслања на тематiku *Пракосова*, „Обронци Китерона, врхови Хеликона“, нов је и написан посебно за ово издање. У њему се појашњава претходно уведен појам интерпланарности као суштинске одлике епског жанра, а додатно се указује на онтолошку димензију поезије у архајском поимању света. Уводни текст садржи и Ломин препев првих стотинак стихова Хесиодове *Теоџоније*, која отпочиње химном музама, што је не само згодан увод у оквирну тему ове књиге (порекло и значај епског песништва код индоевропских народа), већ и у постављање паралеле између доживљаја мита код Хелдерлина (чији су стихови из „Мнемосине“ послужили као мото уводног рада) и Његошеве „јуначке есхатологије“ (Лома 2023: 30) – у оба случаја реч је о памћењу које превладава смрт, па жалост због пролазности људског живота чини беспредметном.

Прво поглавље, „Загробни корени јуначке песме“, сачињавају два текста – „Песме с онога света“ и „Прасловенско слово“ (оба текста су изворно објављена или изложена 2008). У првом од њих говори се о индоевропском епском песништву и његовим везама с надгробним тужбалицама, а као окосница јавља се мотив песме вила и сирена, који аутора води ка потврди Чајкановићеве претпоставке о потицању епске поезије из тужбалица. На компаративном материјалу који обухвата примере из *Одисеје* и српске епске поезије („Марко Краљевић и вила“), лик Косовке девојке и мотив натпевања својствен српској песми која има паралелу у Аполонијевом спеву о Аргонаутима, те мотив епског

јунака који јадикује (познат али недовољно посведочен мотив у фолклору народа чија усмена традиција укључује жанр тужбалице; нпр. песма о смрти војводе Кајице), проблематизује се питање разликовања тзв. *мушких* (епских) и *женских* (лирских) певача и песама и утврђује постојање двеју врста тужбалица, од којих се из тзв. мушких развила епска поезија. У „Прасловенском слову“ се као кључни термин целог појмовног круга издваја *слово*, и разматрају се различита његова значења од праиндоевропског предлошка, преко стајаћих обрта хомерских епова и ведских химни, староруских „слова-похвала“ и средњовековног књижевног жанра везаног за Косовску битку, до посмртних хвалоспева епске поезије.

Друго поглавље, „Језик и стих“, састоји се од шест текстова из поља традиционалне епске поезије и митологије, првенствено словенске, али и индоевропске. Текстови који га сачињавају су настали у периоду од 2008. до 2019. године, а баве се словенским уделом у праиндоевропском песничком језику, праиндоевропским песничким формулама и стајаћим местима епске поезије (нпр. „мати земља“, „велико чудо“, „два врана гаврана“, „свијетло оружје“), личним именима у песничком језику, разликовањем сакралног и свакодневног језика на стилској равни, аргументовањем велике старине епског десетерца у раду „У Будима у бијела града“ и, у последњем прилогу овога поглавља, поређењем „епске каријере“ Марка Краљевића и Иље Муромца.

Радови трећег поглавља, по ауторовој тврдњи, одговарају одељку *Пракосова* под називом „Ритуална подлога епа“ (Лома 2023: 9). У првome од њих обједињују се различите теме и мотиви којима је у основи смисао и значење црне боје. Тако се разматрају: праиндоевропска старина формуле „црна земља“, божанства и демони црне боје (Еумениде, Хермес, Дионис, али у још већој мери стара словенска божанства попут Сварожица, Црнобога и Триглава), мотив црне (мртвачке) војске, који се осим у фолклору јављао и у ратној пракси, а у вези с проблематиком претхришћанских ратничких дружина (засебно разматраном у тексту „Свети Сава и облакогонци“, наредном тексту студије), фолклорне маскарade чији учесници гараве лица, негроидни ликови култова паганских Словена – све то уједињено ликом

ранохришћанског мученика Маврикија, једним од ретких светитеља приказиваних с црним лицем.

Преостала два текста надовезују се донекле тематски на овај. У првом од њих детаљно се пише о глоси о вукодлацима из старосрпског Номоканона која садржи старо и вероватно аутентично веровање о вукодлацима који једу сунце и месец. Поставља се паралела која подразумева могуће изједначавање грчких облакогонаца и српских вукодлака, као и она која истиче сродности између вукодлака и вампира. Ове тезе упућују читаоца на помало парадоксалну судбину Светог Саве, борца против празноверица и паганских прежитака који је одбацио и демонизовао стара божанства, да би и сам понео нешто од њихових атрибуција (катеорија чудеса и моћ свеца да утиче на климатске појаве и природне непогоде, баш као облакогонци). Коначна теза текста је да постоји непрекинути континуитет прасловенске епске традиције о кнезу-чаробњаку (Лома 2023: 282–283). У својству „пастирског бога“ Св. Сава се јавља и у наредном тексту, посвећеном истраживањима нашег првог историчара религије и компаративног митолога, Веселина Чајкановића, у ком аутор настоји да сагледа место које је Чајкановић доделио вуку у својој реконструкцији старе српске религије.

У последњој тематској целини студије, „Епски простор и време“, први прилог се тиче епског простора, док се тема епског времена отвара преосталим двама прилозима, „илустративним и за општу тему транспозиције мита у еп као основног механизма интерпланарног смењивања егзистенцијалних равни“ (Лома 2023: 10). Реч је о текстовима „Точак и колотечина“ и „Српска Мала Илијада“. У првом се пише о цикличном поимању времена у епским традицијама старих Индијаца и Срба. Оно би се могло описати и као антиисторијско, тј. архајско схватање времена као непрекидног повратка истим митским обрасцима кроз обредне циклусе. На бројним примерима из индијске старе књижевности, махом епске, те на нашим песмама митолошког типа, а „полазећи од филолошки утемељеног сазнања о постојању праиндоевропске епске поезије“ (Лома 2023: 384–385), даљом компарацијом која се протеже на садржаје старих и архаичних епских традиција, Лома настоји да се приближи сагледавању њеног општег

духа. И овде се епски простор дефинише као интерпланаран, тј. „одређен пресецањем двеју егзистенцијалних равни: људске и божанске“ (Лома 2023: 385), док се епско време може описати као „интеракција цикличног, митског и праволинијског, историјског тока времена, тако да је епски сиже својеврстан компромис између тих двају токова“ (Исто, 385).

Иако је конципирана и замишљена као наставак *Пракосова*, а добрим делом одражава и структуру те књиге, студија *И на небу и на земљи* не подразумева нужно упућеност читаоца у тезе и аргументацију тамо изнесене. Прилози из којих је студија *И на небу и на земљи* састављена објављивани су различитим поводомима у распону од двадесетак година и представљају засебне приче, али овде сједињене тако да се надовезују једна на другу и надограђују резултате оних претходних. Укључена су и три рада оригинално изложена или објављена на страним језицима (француски, руски, немачки) који су за ову прилику преведени.

Користећи језик и језикословне чињенице као драгоцену оруђе у реконструисању културне историје, Лома је сачинио студију чија је тематика превасходно културноисторијска. Коначно, аутор допушта пројекцију у доба прајезичког заједништва, као неко убеђен у постојање прасловенске епике виђене као карице у непрекинутом низу од праиндоевропског епског песништва, све до тако касно фиксираних песничких творевина какве су српске јуначке песме или руске билине. Једна од најлепших црта ове књиге јесте могућност коју захваљујући томе нуди – могућност реконструкције фрагмената окупљених око стајаћих места и прастарих песничких формула присутних у обема традицијама, јужнословенској и источнословенској, а много шире и оној прасловенској и праиндоевропској.

УДК: 821.163.42.09 Ујевић Т.(082)(049.32)

82.09(082)(049.32)

DOI: 10.55302/PS24222135i

**РЕГИОНАЛНИ ДИЈАЛОЗИ О ТИНУ УЈЕВИЋУ – БЕОГРАДСКИ
ПРИЛОГ**

*(А(тра)кција Ујевић. Авангарда, ангажман и револуција у делу Тина
Ујевића. Ур. Бојан Јовић и Бојан Чолак. Београд: Институт за
књижевност и уметност, 2022, 378 стр.)*

Јована Иветић

Институт за књижевност и уметност, Београд

**REGIONAL DIALOGUES ON TIN UJEVIĆ – A BELGRADE
CONTRIBUTION**

*(А(tra)kcija Ujević. Avangarda, angažman i revolucija u delu Tina
Ujevića. Ur. Bojan Jović i Bojan Čolak. Beograd: Institut za
književnost i umetnost, 2022, 378 str.)*

Jovana Ivetić

Institute for Literature and Arts, Belgrade

Током неколико протеклих година организован је низ критичких разговора о делу Аугустина Тина Ујевића. Научни скупови одржани у Загребу (2017) и Београду (2018) још један су резултат сарадње Института за књижевност и уметност у Београду са Филозофским факултетом Свеучилишта у Загребу. Овог пута, она је усмерена ка промишљању аутора који су, како се наводи у уводној речи, „уједињавали југословенски културни простор у раздобљу прве заједничке државе и након њега“. Јединствена појава Тина Ујевића прва је међу оваквим фигурама.¹ Научни скупови симболично су организовани током годишњице ауторовог рођења и објављивања *Лелека себра*, а

¹ Заједничко промишљање „атракције Ујевић“ можда је назначено у билатералном пројекту и, потом, зборнику *Модернизам и авангарда у Југословенском контексту II*, у којем су Ујевићу посвећена чак три рада аутора Биљане Андоновске, Томислава Брлека и Славена Јурића. Поред ових радова, у скорије време је пажња истраживача у Србији посвећена Ујевићевој вези са београдским надреалистима, у студији *Recherches sur le surréalisme* Јелене Новаковић, док је монографија Љиљане Ђурђевић Стојковић (*Песничке ђуре Тина Ујевића*) посвећена жанровски хибридном делу Тиновог опуса.

упоредо са емитовањем документарног биографског серијала *Тин – 30 година њушовања*, који су реализовали ХРТ и РТС.

На основу београдског скупа, у 2022. години објављена је књига *А(џ)ра)кција Ујевић. Авангарда, ангажман и револуција у делу Тина Ујевића* у издању Института за књижевност и уметност, под уредништвом Бојана Јовића и Бојана Чолака. На основу загребачког скупа објављен је близаначки зборник *Ја као своја слика. Дискурзивности и концепции ауторства Тина Ујевића* у издању Хрватске свеучилишне накладе, који су уредиле Марина Протрка Штимац и Андреа Ризнар. Дијалог о Ујевићу био је усмерен на недовољно проучене аспекте његовог дела – есеје, фелтоне, аутобиографске и дневничке записе, полемике, писма, критике и слично. Зборник се састоји од пет тематских целина, које се сужавају од најширег компаративног захвата ка стилистичким анализама. Посебан низ питања посвећен је Ујевићевом месту и значају његовог стваралаштва у међуратном југословенском простору, те повезаности са књижевницима и покретима.

Целине зборника удубљују се на неколико начина у компаративне перспективе које омогућава ауторов опус. Прва целина, чије радове потписују Александар Петров, Бојан Јовић, Бојан Чолак и Марина Протрка Штимац, обележена је широким контекстуализацијама његовог лика, дела и утицаја – од књижевности изгубљене генерације до специфичног присуства у српској авангарди. Доносећи *ad hoc* критичко издање, тј. Реконструкцију измена у раним збиркама, Александар Петров доводи дистопијски аспект Ујевићеве поезије у везу са романима и поезијом писаца изгубљене генерације. Бојан Јовић прати књижевно-историјско и поетичко присуство Ујевићеве културне фигуре и његове књижевности у српској авангарди, као и авангарду у Ујевићевом делу кроз неколико чинилаца: групна сврставања и јавне наступе, (заједничке) издавачке подухвате, присуство у пародијама, ликовним и књижевним карикатурама, или учешће у полемикама о поетичким питањима сопствене и авангардне поезије. Бојан Чолак повезује песничку употребу топоса златног доба са Ујевићевом перцепцијом актуелног политичког стања,

обликовану смењивањем активистичког и пасивног начела, сатире, ироније, хумористичког тона и алтруизма. У склопу овог топоса косовска традиција препозната је као етички и активистички идеал у борби против Аустроугарске монархије. Последњи рад у целини сагледава тему тела код Ујевића као агенс политичког деловања и мишљења; тело као песничка тема надовезано је на ауторов активизам. Оно функционише и на фону полемике са биографизмом који се његовој поезији приписује, будући да Ујевић поезијом обестељује аутора, умножава његово тело, и изједначава песнички субјект са телом.

Друга целина усмерена је на различите филозофске, идеолошке и политичке дискурсе. Радови Миреле Дракић, Гордане Црнковић, Љубице Јосић и Марије Митровић доносе пет уже постављених читања прозе и поезије, те будистичких, еколошких, друштвеноисторијских и политичких идеја, махом у есејистици и документарној прози и политичком деловању Тина Ујевића. У есејима *Скалџел каоса* Мирела Дракић проналази технике којима се подривају уврежени интерпретативни оквири Ујевићевог дела, а који су повезани са његовом концепцијом уметности и времена. Есеји о Толстоју и Гандију, те Буди и Патанђалију прочитани су из савременог тренутка антропоцене, односно периода људског утицаја на екосистем планете. Простор и мотив Далмације у раној фази Ујевићевог стваралаштва обликује се као имагинарна картографија у визијама словенског уједињења. Анализа фелтона у *Јадранској ђошићи* доноси Ујевићеве поетичке увиде о односу књижевности према другим уметностима, односу оригиналности према наслеђивању конвенција, песништву у доба почетка глобализације и о авангардним покретима. Марија Митровић сагледава Ујевићева експлицирана промишљања и дефинисање односа према природи у низу међуратних есеја и кроз његово песничко дело: у питању су стапање са околином, брисање фигуре уметника и улога колектива у његовој егзистенцији.

Средишња целина сужава компаративну оптику на поједине Ујевићеве савременике, док се четврта тиче његовог односа према низу европских аутора, у распону од класика до авангардиста. У трећој целини, чије радове потписују Роберт Ходел, Ива

Тешић, Горан Коруновић и Лујо Парезанин, упоређене су модернистичке слике уметника Тина Ујевића и Иве Андрића. Једна анализа посвећена је Ујевићу у рецепцији Станислава Винавера – од јавне полемике до пародије у *Новој њанџологији*. Ујевић је потом сагледан упоредно са поезијом Александра Вуча на основу односа према индивидуализму и колективизму као регулативним начелима саморазумевања и аутофигурације. Неоили поставангардно стваралаштво Јосипа Севера такође призива Ујевићеве поступке.

Четврта целина садржи текстове Сање Роић, Јелене Новаковић и Томислава Брлека и Адријане Видић о Ујевићевом читању и тумачењу италијанске, француске и руске књижевности, те о њиховој компарацији са словенским ауторима. Ујевићево тумачење симболисте Емила Верхарена одражава његову сопствену аутопоетику и служило му је као повод за размишљање о релативности периодизација, у које се и сам тешко уклапао. Ауторово писање о првим италијанским авангардама уједно представља његово тумачење српске авангарде, будући да између њих проналази спону преко фигуре Ђорђа де Кирика. Ујевићева есејистика о Достојевском, са треће стране, показује блискост са идејама које у слично време износи Бахтин.

Закључна целина зборника доноси стилистичке и версолошке анализе Крешимира Багића, Дубравке Богutowaц, Андреа Ризнар и Сање Париповић Крчмар. Међу парадигматичним стилским и реторичким фигурама посебно се истичу метафоризација, епидеикса и синеглоха, која представља и конститутивно начело збирке *Жедан камен на ситуденцу*. Ујевићеве метричке концепције из текстова о књижевности у сагласју су са његовом поезијом, а доведене су у везу и са авангардним тенденцијама. Нарочито је индикативан прилог уз текст Крешимира Багића – одломак „Ујевићевог поетског речника“ са објашњењима особене Ујевићеве лексике.

Скупови посвећени Аугустину Тину Ујевићу и истоимени зборници обогатили су јужнословенску компаратистику десетинама прилога еминентних слависта подељених у два зборника радова. Зборник Института за књижевност и уметност показује

размере Тиновог дела у оквирима европске и светске књижевности. Док једним делом припада изгубљеној генерацији и активно тумачи неколико рукаваца европске авангарде, Ујевић и сам постаје поетички учесник неколиких покрета. Кроз зборник се лајтмотивски потврђује важност Ујевићеве прозе за целовито разумевање његове поетике. Ујевићева свестраност условила је сагледавање идејних веза његових текстова са неколико филозофских и политичких струја. Проучавање његовог дела нужно је обухватило проучавање савременика, лектире, бројних покрета и поетика, што је све на нов начин осветљено и уважено. Посебно битно запажање, присутно у више радова, тиче се ауторовог отпора биографизму и његовог деконструисања биографских тумачења различитим песничким и текстуалним стратегијама које постају видљивије након тумачења његове прозе. Зборник потврђује и реконструише слику Ујевића коју је дао Тодор Манојловић: као једне гравитационе теже и атракције како своје епохе, тако и савременог тренутка.

„PHILOLOGICAL STUDIES“ – Славистичко меѓународно
интердисциплинарно списание од областа на хуманистичките
науки

“PHILOLOGICAL STUDIES” Slavic international interdisciplinary
journal in the field of humanities

Издавач / Publisher

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Институт за
македонска литература – Скопје /

Ss Cyril and Methodius University, Skopje, Institute of Macedonian
Literature – Skopje

За издавачот / For the Publisher

проф. д-р Наташа Аврамовска / Natasha Avramovska PhD

Адреса

Институт за македонска литература – Скопје
ул. Григор Прличев, бр. 5, п. фах: 455
1000 Скопје
тел./факс ++389 (0)23 220 309

Address

Institute of Macedonian Literature – Skopje,
Grigor Prlichev 5, POBox 455,
1000 Skopje
Phone/fax ++389 2 3220 309

**Текстовите се рецензирани анонимно од рецензенти во
потесната научна област на секој од објавените прилози. /
All submissions are peer reviewed.**

Излегува двапати годишно. / Published twice a year.

Република Северна Македонија
Министерство за култура и туризам

Republika e Maqedonisë së Veriut
Ministria e Kulturës dhe e Turizmit

Изданието е објавено со материјална поддршка на
Министерството за култура на РС Македонија. / This issue is
supported by Ministry of Culture of Republic of North Macedonia.

Контакти

Јасмина Мојсиева-Гушева, jasminamg@gmail.com

Дарин Ангеловски, angelovskidarin@gmail.com

Contacts

Jasmina Mojsieva-Gusheva, jasminamg@gmail.com

Darin Angelovski, angelovskidarin@gmail.com

Печати / Print

МАР-САЖ, Скопје / MAR-SAZ, Skopje

Тираж / Copies

150

Скопје / Skopje

2024 година